

KANOTOHI

NGAAHI FAKANOUNOU VII

TALAMU'AKI VIII

TOHI 'A E PULE LAHI..... IX

1 FAKALŪKUFUA 'O E POTUNGĀUE 1

1.1	TALATEU	1
1.2	NGAAHI LAO TEFITO, TU'UTU'UNI NGĀUE MO E KUPU FEKAU'AKI.....	1
1.2.1	NGAAHI LAO.....	1
1.2.2	TU'UTU'UNI NGĀUE.....	1
1.2.3	KUPU FEKAU'AKI	4
1.3	FA'UNGA PULE MO E FA'UNGA FAKAHOKO NGĀUE.....	4
1.3.1	FA'UNGA 'O E POTUNGĀUE.....	4
1.3.2	LILIU KI HE FA'UNGA MO E TU'UTU'UNI NGĀUE 'O E POTUNGĀUE	5
1.4	FOKOTU'UTU'U KI HONO TOKANGAEKINA 'O E FAKAHOKO FATONGIA.....	8

2 OLA FAKALUKUFUA 'O E FAKAHOKO FATONGIA Á E POTUNGAUE Í HE 2019/2020. 9

2.1	OLA FAKALUKUFUA 'O E FAKAHOKO FATONGIA.....	9
2.1.1	NGAAHI NGAUE KI HONO FAKALELE 'O E NGAUE.....	9
2.1.2	VA FENGAUEÁKI 'A E PULEÁNGA PEA MO E SEKITOA TAAU TAHA	9
2.1.3	PAÁNGA TOKONI FAKAVAVEVAE MAÁE NGAHI PISINISI FAKAÉKONOMIKA COVID-19	9
2.1.4	ÁTAKAI ÓKU TOKONI KI HE TUPU FAKAPISINISI	10
2.1.5	NGAAHI FALE KOLOA SOSAIETI FETOKONIÁKI	11
2.1.6	NGAAHI PISINISI IIKI ANGE.....	11
2.1.7	NGAAHI KOLOA NGAOHI Í TONGA NI.....	11
2.1.8	HU KOLOA KI TUÁ PULEÁNGA	11
2.1.9	NGAAHI TUÚNGA Ó E MAKETI MAÁE KAU NGAUE PEA MO E NGAHI MAKATUÚNGA KI HE NGAUE.....	11
2.1.10	LAO FAKAANGAANGA KI HE PULEÍ Ó E TOTONGI KOLOA.....	13
2.1.11	NGAAHI POLOKALAMA AKO MO E FAKALAHÍ Á E ÍLO Á E KONISIUMA.....	13
2.1.12	LOLO PEA MO E LOLO TISOLO	13
2.1.13	POLOKALAMA TOKANGAEKINA Ó E MUIMUI KI HE TUÚTUÚNI NGAUE KI HE NGAHI PISINISI	13
2.1.14	KO HONO TALI Ó E ALEPAU FEFAKATAUÁKI PACER PLUS Í MAÁSI 2020.	14
2.1.15	FOKOTUÚTUÚ NGAUE KI HE TUÚTUÚNI NGAUE KI HE FEFAKATAUÁKI Á TONGA 2017-2025.....	14
2.1.16	VAKAIÍ Ó E MATEUTEU Á TONGA NI KI HE FEFAKATAUÁKI Í HE ÍNITANETI.	14
2.1.17	FAKAKAKATO Ó E NGAHI NGAUE KI HE KAUTAHA FEFAKATAUÁKI Á MAMANI	14

3 KAU NGĀUE 15

3.1	LILIU KI HE TAKI MO E PULE	15
3.2	KAU TAKI NGĀUE.....	15
3.3	LAHI 'O E KAU NGĀUE MO HONO TU'UNGA.....	15
3.4	FAKAHOKO FATONGIA 'A E KAU NGĀUE.....	16
3.5	FEHIKITAKI 'A E KAU NGĀUE	16
3.5.1	KAU NGĀUE FO'OU.....	16
3.5.2	KAU NGĀUE NA'E HIKI KI HE LAKANGA MAU'OLUNGA	17
3.5.3	FEHIKITAKI 'I HE PULE'ANGA	17
3.5.4	KAU NGĀUE POAKI AKO.....	17
3.5.5	FAKAFISI	17
3.5.6	FAKALŌLŌA MO E 'OSI 'A E ALEA NGĀUE	17
3.6	FAKALAKALAKA 'A E KAU NGĀUE MO E AKO NGĀUE	18
4	<u>NGAAHI OLA FAKAHOKO FATONGIA 'A E POTUNGĀUE .....</u>	20
4.1	VA'A TOKANGAEKINA 'O E FAKAHOKO NGĀUE.....	20
4.1.1	TAUMU'A NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI.....	20
4.1.2	PATISETI 'O E VA'A NI	20
4.1.3	FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI.....	20
4.1.4	FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A TOKANGAEKINA 'O E FAKAHOKO NGĀUE KI HE 2019/20	23
4.2	VA'A FA'U TU'UTU'UNI NGĀUE MO E PALANI.....	27
4.2.1	TAUMU'A NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI.....	27
4.2.2	PATISETI 'A E VA'A NI.....	27
4.2.3	FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI.....	27
4.2.4	FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A FA'U TU'UTU'UNI NGĀUE MO E PALANI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20 30	
4.3	VA'A LESISITA 'O E NGAahi PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU	34
4.3.1	TAUMU'A NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI.....	34
4.3.2	PATISETI 'O E VA'A NI	34
4.3.3	FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI.....	34
4.3.4	FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A LESISITA 'O E NGAahi PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20.....	36
4.4	VA'A TOKONI KI HE NGAahi PISINISI.....	45
4.4.1	TAUMU'A NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI.....	45
4.4.2	PATISETI 'O E VA'A NI	45
4.4.3	FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI.....	45
4.4.4	FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A TOKONI KI HE NGAahi PISINISI KI HE 2019/20.....	47
4.5	VA'A 'A E KAU NGĀUE	53
4.5.1	TAUMU'A NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI.....	53
4.5.2	PATISETI 'O E VA'A NI	53
4.5.3	FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI.....	53
4.5.4	FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A NGĀUE 'A E KAKAI 2019/20.....	55
4.6	VA'A TOKANGAEKINA E TOTONU 'A E KONISIUMA MO E FEFAKATAU'AKI LELEI	59
4.6.1	TAUMU'A NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI.....	59

4.6.2	PATISETI 'O E VA'A NI	59
4.6.3	FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI.....	59
4.6.4	FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A TOKANGAEKINA E KONISIUMA MO E FEFAKATAU'AKI LELEI KI HE TA'U 2019/20	61
4.7	VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI	68
4.7.1	TAUMU'A NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI.....	68
4.7.2	PATISETI 'O E VA'A NI	68
4.7.3	FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI.....	68
4.7.4	FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A KI HE FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20	70
5	<u>NGAAHI NGĀUE FAKAPA'ANGA.....</u>	79
5.1	VAHEVAHE 'O E NGAahi FATONGIA.....	79
5.2	FAKAMATALA PA'ANGA TĀNAKI MO E FAKAMOLE	79
5.2.1	PA'ANGA TANAKI HE PATISETI LOLOTONGA TF 2019/20.....	79
5.2.2	NGAAHI FAKAMOLE 'I HE PATISETI KI HE TF 2019/20	80
5.2.3	TALASITI MOE 'AKAUNI KI HE POLOSEKI UTA NGOU E FOHA KI MULI BTF4600.....	81
5.2.4	FAKAMA'OPO'OPO 'O E PA'ANGA NŌ KI HE POLŌSEKI UTA HINA KI TU'APULE'ANGA KE TOKONIA 'A E NGAahi KULUPU KAKAI FEFINE KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/2020	82
5.2.5	NGAAHI FAKAMOLE KI HONO FOKOTU'U 'O E NGAahi SOSAIETI FETOKONI'AKI FO'OU 2019/20	82
5.2.6	TOTONGI FAKAFOKI MEI HE NGAahi FALEKOLA SOSAIETI FETOKONI'AKI	83
5.2.7	FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAahi FALEKOLOA SOSAIETI FETOKONI'AKI 2019/20.....	83
5.2.8	PA'ANGA TOKONI KI HE NGAahi PISINISI FAKA'EKONŌMIKA KOVITI 19	84
5.3	NGĀUE'I 'O E PATISETI	85
5.3.1	NGĀUE'I 'O E PATISETI FAKAMOLE TF 2019/20.....	85
5.3.2	NGĀUE'I 'O E PATISETI PA'ANGA TANAKI 2019/20.....	88
5.3.3	FAKAMATALA KI HE NGAahi KOLOA MO E MO'UA	88
5.4	TOHI NOUNOU KI HE FAKAMATALA PA'ANGA.....	89
5.4.1	NGAAHI NGOU E FOHA 'OKU UTA KI MULI MO E 'AKAUNI TALASITI BTF 4600	89
5.4.2	NGĀUE'I 'A E PATISETI PA'ANGA TANAKI MOE NGAahi FAKAMOLE	89
5.4.3	'ANALAI SO HONO NGĀUE'I E PATISETI	89
5.4.4	KOVITI-19 PA'ANGA TOKONI'I E NGAahi PISINISI	89
5.4.5	FAKAMATALA 'O E NGAahi KOLOA	89
5.5	NGAAHI FAKAMOLE LALAHU	89
5.6	PULE'I 'O E NGAahi KOLOA 'A E POTUNGĀUE.....	90
5.6.1	TOHI LESISITA 'O E NGAahi KOLOA.....	90
6	<u>NGAAHI 'ISIŪ MOE NGAahi POLE.....</u>	91
6.1	NGAAHI 'ISIŪ/POLE.....	91
6.2	NGAAHI UESIA MO E FOUNGA KI HONO PULE'I E NGAahi UESIA	91
7	<u>NGAAHI FAKAMATALA MO NGAahi FIEMA'U FAKALAO .....</u>	92

7.1	FAKAMATALA 'A E 'ATITĀ	92
8	<u>FAKAMĀ'OPO'OPO.....</u>	<u>93</u>
	<u>FAKALAHĪ 1: NGAĀHI LAO 'A E POTUNGĀUE .....</u>	<u>94</u>
	<u>FAKALAHĪ 2: KAU NGĀUE TU'UMA'U 'I SUNE 2020.....</u>	<u>97</u>
	<u>FAKALAHĪ 3: KAU NGĀUE LAU 'AHO 'I SUNE 2020 .....</u>	<u>104</u>
	<u>FAKALAHĪ 4: NGAĀHI LAKANGA 'ATĀ 'I SUNE 2020 .....</u>	<u>106</u>

NGAAHI TĒPILE

Tēpile 1 Fekau'aki 'a e Ngaahi Kupu Fekau'aki mo e Potungāue	4
Tēpile 2 Va'a Mo Hono Taumu'a Ngāue	4
Tēpile 3 Ngaahi Tohi Kole ki he Pa'anga Tokoni Fakavavevave Ma'ae Ngaahi Pisinisi Faka'ekonōmika Koviti-19, 'Epeleli 2020.....	10
Tēpile 4 Va'a Ngāue mo e Taki Ngāue/Ngaahi Va'a ki Tu'a mo e 'Ofisa Pule	15
Tēpile 5 Tu'unga 'o e Kau Ngāue.....	16
Tēpile 6 Lahi 'o e Kau Ngāue Fakatatau ki he Maaka Mei he 2018/18 ki he 2019/20.....	16
Tēpile 7 Fakalalakala 'a e Kau Ngāue mo e Ako Ngāue	18
Tēpile 8 Patiseti mo e Fakamole 'a e Va'a Tokangaekina 'o e Fakahoko Ngāue ki he ta'u Fakapa'anga 2019/2020	20
Tēpile 9 Ola Ngāue 'a e Va'a Tokangaekina 'a e Fakahoko Ngāue 2019/20.....	23
Tēpile 10 Patiseti mo e Fakamole 'a e Va'a Fa'u Tu'utu'uni Ngāue mo e Palani ki he ta'u Fakapa'anga 2019/2020	27
Tēpile 11 Ola Ngāue 'a e Va'a Fa'u Tu'utu'uni Ngāue mo e Palani ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20.....	30
Tēpile 12 Patiseti mo e Fakamole 'a e Va'a Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi & Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Fo'ou ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/2020.....	34
Tēpile 13 Ola Ngāue 'a e Va'a Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi & Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Fo'ou Ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20	36
Tēpile 14 Patiseti mo e Fakamole 'a e Va'a Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi ki he ta'u Fakapa'anga 2019/2020.....	45
Tēpile 15 Ola Ngāue 'a e Va'a Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20	47
Tēpile 16 patiseti 'a e va'a ngāue mo e patiseti na'e ngāue'i 'i he 2019/20	53
Tēpile 17 Ola Ngāue 'a e Va'a Ngāue 'a e Kakai ki he 2019/20.....	55
Tēpile 18 Patiseti mo e Fakamole 'a e Va'a Toakangaekina e Totonu 'a e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20	59
Tēpile 19 Ola 'a e Fakahoko Fatongia 'a e Va'a Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei ki he Ta'u 2019/20	61
Tēpile 20 Patiseti mo e Fakamole 'a e Va'a Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli ki he ta'u Fakapa'anga 2019/2020.....	68
Tēpile 21 Ola Ngāue 'a e Va'a ki he Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli ki he 2019/20	70
Tēpile 22 Pa'anga Tanaki he patiseti lolotonga TF 2019/20	80
Tēpile 23 Fakamole Ki he TF 2019/20	80
Tēpile 24 'Akauni Talasiti Ki Hono Fakamaketi'i 'a e Sekitōa Taautaha.....	81
Tēpile 25 Squash Export Project to Empower Women FY 2019/20.....	82
Tēpile 26 Ngaahi Fakamole ki Hono Fokotu'u 'o e Ngaahi Falekoloa Sosaieti Fetokoni'aki Fo'ou FT 2019/20 ...	83
Tēpile 27 Totongi Fakafoki mei he Ngaahi Falekoloa Sosaieti Fetokoni'aki.....	83
Tēpile 28 Fakama'opo'opo 'o e Ngaahi Falekoloa Sosaieti Fetokoni'aki 'i he 'Aho 30 Sune 2020.....	84
Tēpile 29 fakama'opo'opo 'o e Pa'anga Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Faka'ekonōmika Koviti 19 fy 2019/20	84
Tēpile 30 fakaiiki 'o e Pa'anga Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Faka'ekonōmika Koviti 19 'i he TF 2019/20	84
Tēpile 31 Fakakalalalasi Ngaahi Fakamole 'i He Patiseti Lolotonga FT 2019/20.....	85
Tēpile 32 Ngāue'i 'o e Patiseti Fakamole 'a e Potungāue Fakava'a Ngāue Fy 2019/20	86
Tēpile 33 Ngāue'i 'o e Pa'anga Tanaki 'a e Patiseti Lolotonga.....	88
Tēpile 34 Fakamatala ki he Ngaahi Koloa 'a e Potungāue FT 2019/20	88
Tēpile 35 Ngaahi Fakamole lahi 'a e Potungāue	89
Tēpile 36 Fakamatala nounou 'o e ngaahi koloa.....	90
Tēpile 37 Lipooti 'o e Koloa Fo'ou Na'e Fakatau 'i Sune 2020.....	90

NGAAHI FAKATĀTĀ

<i>Fakatātā 1 Mape Hala Fononga ki he Fakalalakala mei he Palani Ngāue 2019/2020 – 2021/22.....</i>	<i>3</i>
<i>Fakatātā 2 Fa'unga Fo'ou 'o e Potungāue .....</i>	<i>6</i>
<i>Fakatātā 3 Mape Hala Fononga ki he Fakalalakala Mei He Palani Ngāue 2020/21 – 2022/23.....</i>	<i>7</i>
<i>Fakatātā 4 Uesia 'e he Koviti-19 'a e Ngāue 'i he Sekitōa Lēsisita.....</i>	<i>12</i>
<i>Fakatātā 5 Uesia 'e he Koviti-19 'a e Ngāue 'i he Sekitōa 'Ikai ke Lēsisita.....</i>	<i>12</i>
<i>Fakatātā 6 Fa'unga 'a e Va'a Tokangaekina 'o e Fakahoko Ngāue.....</i>	<i>22</i>
<i>Fakatātā 7 Fa'unga 'a e Va'a Fa'u Tu'utu'uni Ngāue Mo e Palani .....</i>	<i>29</i>
<i>Fakatātā 8 Fa'unga 'a e Va'a Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi & Fa'u Koloa 'i He 'Ilo Fo'ou .....</i>	<i>35</i>
<i>Fakatātā 9 Fa'unga 'a e Va'a Tokoni Ki he Ngaahi Pisinisi.....</i>	<i>46</i>
<i>Fakatātā 10 Fa'unga 'a e Va'a Ngāue 'a e Kakai.....</i>	<i>54</i>
<i>Fakatātā 11 Fa'unga 'a e Va'a Tokangaekina e totonu 'a e Konisiuma mo e Fefatau'aki Lelei .....</i>	<i>60</i>
<i>Fakatātā 12 Fa'unga 'a e Va'a ki he Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli .....</i>	<i>69</i>
<i>Fakatātā 13 Pa'anga Tānaki TF 2019/20.....</i>	<i>80</i>
<i>Fakatātā 14 Fakamole Totonu 'a e Va'a Takitaha 'a e Potungāue TF 2019/20 .....</i>	<i>86</i>

NGAAHI FAKANOUNOU

ADB – Asia Development Bank (*Pangikē Fakalalakala 'o Esia*)
AfT – Aid for Trade
AGO – Attorney General's Office
ASYCUDA – Automated System Customs Data
BTM – Buy Tonga Made
CEO – Chief Executive Officer (*Pule Lahi*)
CIIE – China International Import Expo
COVID-19 – C0- Corona, VI – Virus, D – Disease, 19 – 2019 (2019 novel coronavirus)
CSD – Corporate Services Division (*Va'a Tokangaekina 'o e Fakahoko Ngāue*)
DWCP – Decent Work Country Program
EIPO – World Intellectual Property Organization
ERAC – Employment Relations Advisory Committee
FT – *Ta'u Fakapa'anga*
FYMP – Financial Year Management Plan
HOD – Head of Divisions
iEPA – Interim Economic Partnership Agreements
ILC – International Labour Conference
ILO – International Labour Organisation
ILS – International Labour Standards
KPI – Key Performance Indicators
LPG – Liquefied Petroleum Gas
MSME – Micro, Small, and Medium Enterprises
MTED – Ministry of Trade and Economic Development
OIC – Officer in Charge
PHAMA – Pacific Horticultural and Agricultural Market Access
PICTA – Pacific Island Countries Trade Agreement
PIFS – Pacific Islands Forum Secretariat
PMS – Performance Measurement System
PPD – Public Private Dialogue
PPSA – Personal Property Security Act
PTI – Pacific Trade Investment
QSMH – Queen Salote Memorial Hall
RIPO – Registry and Intellectual Property Office
RoO – Rules of Origin
RSE – Recognised Seasonal Employer
SWP – Seasonal Worker Program
TFA – Trade Facilitation Agreement
TNTCC – Tonga National Tripartite Consultation Committee
TNZTP – Tonga New Zealand Tourism Partnership
TPR – Tonga Policy Review
TSDF II – Tonga Strategic Development Framework II
TTPF – Tonga Trade Policy Framework
UNCTAD – United Nations Conference on Trade and Development
WBG – World Bank Group
WTO – World Trade Organisations

TALAMU'AKI

'Oku ou fiefia ke fakahoko atu 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonōmika ki he ta'u fakapa'anga Siulai 2019 – Sune 2020. Ko e Lipooti Fakata'u ko e tefito'i ngāue fakalipooti eni 'oku ngāue'aki 'e he Potungāue ke siofi mo lau 'a e ngaahi ngāue kuo lava fakatatau ki he ngaahi palani ngāue kuo fokotu'utu'u, 'a ia kuo fokotu'utu'u 'i he Ta'u Fakapa'anga Palani Ngāue ki he ta'u ko'eni.

Ko e ngaahi ngāue 'a e Potungāue, 'oku tataki lahi ia 'e he taumu'a fakafonua (TSDF II) ki he 'elia faka'ekonōmika ko e fiema'u ha

---

“ātakai faka'ekonōmika 'oku kau kiai 'a e kakai kotoa, 'oku tu'uloa, pea tupulaki ma'u pe, pea fakatefito 'i he ngāue faka'atamai, ”- TSDF II

Na'e fakahoko 'a e liliu ki he fa'unga 'o e Potungāue 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni ke fakapapau'i 'e lava lelei 'o fakakakato 'a e Palani Ngāue Loloa 'a e Potungāue mo Palani Fakata'u Pa'anga. Ko e liliu ni na'e fokotu'utu'u ia fakatatau ki he ngaahi ngāue 'e fiema'u ke fakahoko ke tokoni ki hono a'usia 'a e taumu'a fakafonua ki he 'ekonōmika, 'a ia na'e fakaha atu 'i 'olunga.

Na'e fou mai 'a e Potungāue he halanga faingata'a lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga ko 'eni, hangē ko e liliu 'a e pule'anga pea mo e mahaki fakamamani ko e Koviti-19 'a ia na'a ne uesia 'a Tonga ni 'i Ma'asi 2020. Na'e iku 'o liliu 'a e ngaahi polokalama ngāue 'e ni'ihī, pea toloi 'a e ni'ihī. Neongo eni, na'e kei hokohoko lelei pe 'a e fakahoko fatongia angamaheni 'a e potungāue ki he kakai pea a'usia mo e konga lahi 'o e ngaahi taumu'a ngāue. 'Oku ou fiefia 'oku kei hao 'a e kau ngāue 'a e potungāue lolotonga 'a e taimi faingata'a ni 'o e mahaki fakamamanilahi ko 'eni, pea 'oku ou faka'amu 'e kei hokohoko atu ai pe 'a e malu 'a Tonga ni mei he Koviti-19. 'Oku ou kau mo e Tonga kotoa 'i he fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi mo lotu ke hokohoko atu ai pe 'ene tataki mo le'ohi 'a Tonga mo hono kakai.

'Oku ou fie 'oatu heni 'eku fakamalo ki he poupu mo e tokoni kotoa pe 'a e ngaahi hoa ngāue mei muli, 'i he'enu tokoni ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi lao 'a e potungāue, 'o fakafou mai 'i he tokoni fakatekinikale mo e ngaahi tokoni makehe pe ki hono fakaivia 'a e potungāue. 'Oku ou fakatu'otu'a atu ki ha toe ta'u fengāue'aki lelei ke pouaki 'a e visone ko 'eni, pea mo a'usia ha ngaahi ngāue ola lelei 'oku lahi 'e poupu ki he tupu mo e lakalakaimonū 'a hotau fonua.

Ko hono faka'osi, 'oku ou fakamalo heni ki he Pule Lahi fo'ou 'a e potungāue, pea pehe ki he kau taki ngāue mo e kau ngāue kotoa pe 'a e potungāue, he ngāue lahi kuo nau fakahoko. Ko e ngaahi lava me'a 'a e potungāue 'oku 'ikai ha toe veiveia ko e makatu'unga pe he ngāue totoivi mo osikiavelenga 'a e kau ngāue ma'ae fonua. Malo e ngāue.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Sami Kuita Vaipulu
Minister for Trade & Economic Development

TOHI 'A E PULE LAHI

Fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'o e Lao ki he Ngāue Fakapule'anga 2002, konga 13F 'o e lao, ko e lipooti ni kuo teuteu'i ma'ae Minisita ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika, ki ha'ane fakahū atu ki he Kapineti 'o 'Ene 'Afio pea mo e Falealea.

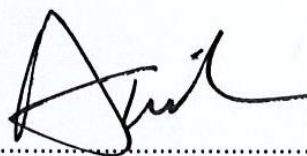
Ko e lipooti ni na'e feinga ke muimui ofi ki he ngaahi fiema'u fakalipooti 'a e Komisoni Ngāue Fakapule'anga, pea 'i he taimi tatau, tuku atu ha ngaahi fakamatala 'e 'aonga ki he kakai hono kotoa. Ko e me'a lalahi ia 'e ua na'e tefito mei ai 'a hono fatu 'o e lipooti ni. Ko e ngaahi fakamatala 'oku 'oatu 'i he lipooti ni, ko e fakamatala ia 'a e ngaahi va'a takitaha 'o e potungāue. Ko e taki kotoa na'e fiema'u ke fakahoko ha'ane lipooti ki he ola 'o e ngāue 'o 'ene va'a ki he ta'u fakapa'anga ko eni, fakatatau ki he ngaahi palani ngāue kuo fokotu'u.

Ko e lipooti ko 'eni 'oku 'oatu ai 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi palani ngāue 'a e potungāue mo e ola 'o e ngaahi ngāue kuo lava ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni, mei Siulai 2019 – Sune 2020. 'Oku oatu foki he lipooti ni mo e fakamatala ki he ngaahi fatongia kehekehe 'a e potungāue, fa'unga 'o e potungāue, fakamatala fekau'aki mo e kaungāue, fakamata pa'anga, ngaahi poloseki pea moe ngaahii lavame'a lalahi. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu 'e malava he lipooti ni 'o fakamahino'i 'a e 'uhinga 'a hono fokotu'u 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika, tu'unga 'o e ola ngāue 'a e potungāue ki he pilioti ko 'eni, pea faka'osi, ke fakakakato 'a e fatongia fakalao 'a e potungāue.

'Oku ou faka'amu ke tuku atu 'i he lipooti ni, 'a e liliu na'e fakahoko ki he hingoa 'o e potungāue. Ko e liliu ki he hingoa 'o e potungāue na'e fakalao'i ia he Lao Ki He Ngāue Fakapule'anga (Fakatonutonu) (Fika 2) 2018. Na'e liliu ai 'a e hingoa 'a e potungāue mei he Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilo Fo'ou mo e Ngāue 'a e Kakai ki he Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika. Ko e liliu ni na'e fakapaasi 'e he Fale Alea he 'aho 26 Sepitema 2018, pea toki fakamo'oni huafa kiai 'a 'Ene 'Afio Tupou VI he 'aho 21 Fepueli 2019.

'Oku ou fakafofonga'l atu heni 'a e kau ngāue 'o e potungāue, 'eku fakamālō loto houna mo'oni ki he Pule'anga mo e kupu fekau'aki kotoa pē 'i he ngaahi fepoupouaki na'a tau fakahoko 'o malava ke a'usia ai e taumu'a ngāue 'a e Potungāue neongo 'a e ngaahi pole kehekehe 'o e ta'u fakapa'anga ko 'eni, tautau tefito ki he mahaki pipihi fakmamani lahi koia ko e Koviti-19. Fakafeta'i 'oku tau ma'u ha 'Otua 'oku 'ofa 'o kei hao ai 'a Tonga. Fakatauange ke hokohoko atu ai pe 'etau fepoupouaki he kaha'u kae'uma'aa 'a hono tatakhi mo malu'i kitautolu 'e hotau Tamai Hevani.

Faka'apa'apa atu,

Distaquaine Tu'ihalamaka

Pule Lahi

Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika

1 FAKALŪKUFUA 'O E POTUNGĀUE

1.1 TALATEU

Ko e lipooti ni 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ola 'o e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'e he potungāue ki he ta'u fakapa'anga 2019-2020. 'Oku 'oatu mo e puipuitu'a 'o e potungāue, ola 'o e ngāue 'o e va'a takitaha fakatatau ki he'enu Palani Ngāue ki he Ta'ufa Fakapa'anga, mo e halanga fononga ki he kaha'u pea mo e ola hono ngāue'aki 'o e patiseti 'o e potungāue.

Na'e fehangahangai 'a e potungāue mo e ngaahi pole lahi 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni, ko e 'uhi ko e liliu 'a e taki mo e pule lahi 'o e potungāue. 'I he liliu 'a e pule'anga hili 'a e fili 'i Sepitema 2019, na'e hoko 'a Samiu Kuita Vaipulu ko e Minisitā ki he Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakaka Faka'ekonōmika 'o kamata mei he 'aho 9 'Okatopa, 2019, ko hono fetongi ia 'o Tevita Tu'i Uata. 'I he ta'u fakapa'anga ko 'eni, na'e mavahe foki mo e Pule Lahi ia 'o e potungāue ki he lakanga Sekelitali Pule mo e Sekelitali ki he Kapeneti, 'o 'atā ai 'a e lakanga Pule Lahi 'i Fepueli 2019. 'I Ma'asi 23 2020, na'e hoko 'a Distaquaine Pele Tu'ihalamaka ko e Pule Lahi 'o e potungāue.

Na'e fakahoko 'a hono vakai'i 'a e fa'unga 'a e potungāue hili 'a hono fakanofa 'a e Minisitā fo'ou, pea na'e tali pea fakahoko 'a e fa'unga fo'ou ko 'eni. Ko e fa'unga fo'ou ko 'eni na'e 'ikai ke hā ia 'i he Palani Ngāue 'a e potungāue, patiseti pea mo e Palangi Ngāue Ta'u Fakapa'anga he ko e ngaahi tohi ko 'eni na'e 'osi fokotu'utu'u ia pea tali. Ka neongo ia, na'e makatu'unga 'a hono fakahoko 'a e fokotu'utu'u fo'ou ko 'eni ke malava 'o fenāpasi lelei mo e ngaahi fiema'u 'a e pule'anga fo'ou pea ke toe leleiangē 'a e fakahoko ngāue 'i he ngaahi 'elia mahu'inga 'o e potungāue pea mo a'usia 'a e ngaahi ngāue ko 'eni.

1.2 NGAHI LAO TEFITO, TU'UTU'UNI NGĀUE MO E KUPU FEKAU'AKI

1.2.1 NGAHI LAO

Ko e fakahoko fatongia 'a e Potungāue 'oku tataki ia 'e he Konisitūtone 'o Tonga pea mo e ngaahi Lao 'e tahafitu (17) 'a ia 'oku fakatefito mei ai hono ngaahi fatongia. Ko e ngaahi tefito'i fatongia 'o e Potungāue 'oku 'osi tuhu'i pau mai 'i he ngaahi lao 'e 17 ko 'eni 'a e Potungāue. Ko e ngaahi lao ko 'eni 'oku 'oatu ia 'i he Fakalahi 1.

1.2.2 TU'UTU'UNI NGĀUE

Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e potungāue, na'e fokotu'utu'u ia fakatatau ki he fiema'u 'a e kaveinga ngāue faka'ekonōmika 'oku hā 'i he Fa'unga Langa Palani Fakalalakaka 'a Tonga hono II (TSDF II), ke ma'u ha 'ātakai faka'ekonōmika 'oku longomo'ui ai 'a e 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonōmika, ke tokoni ki hono a'usia 'a e vīsone fakafonua ki hono paotoloaki 'a e fakalalakaka ke fakalekesi 'a e mo'ui 'a e Tonga. Kataki vakai ki he Fakatātā 1 ki hono fakaikiiki.

“ātakai faka'ekonōmika 'oku longomo'ui ai 'a e 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonōmika, ke paotoloaki 'a e fakalalakaka ke fakalekesi 'a e mo'ui 'a e Tonga.” – Fa'unga Langa Palani Fakalalakaka 'a Tonga II (TSDF II)

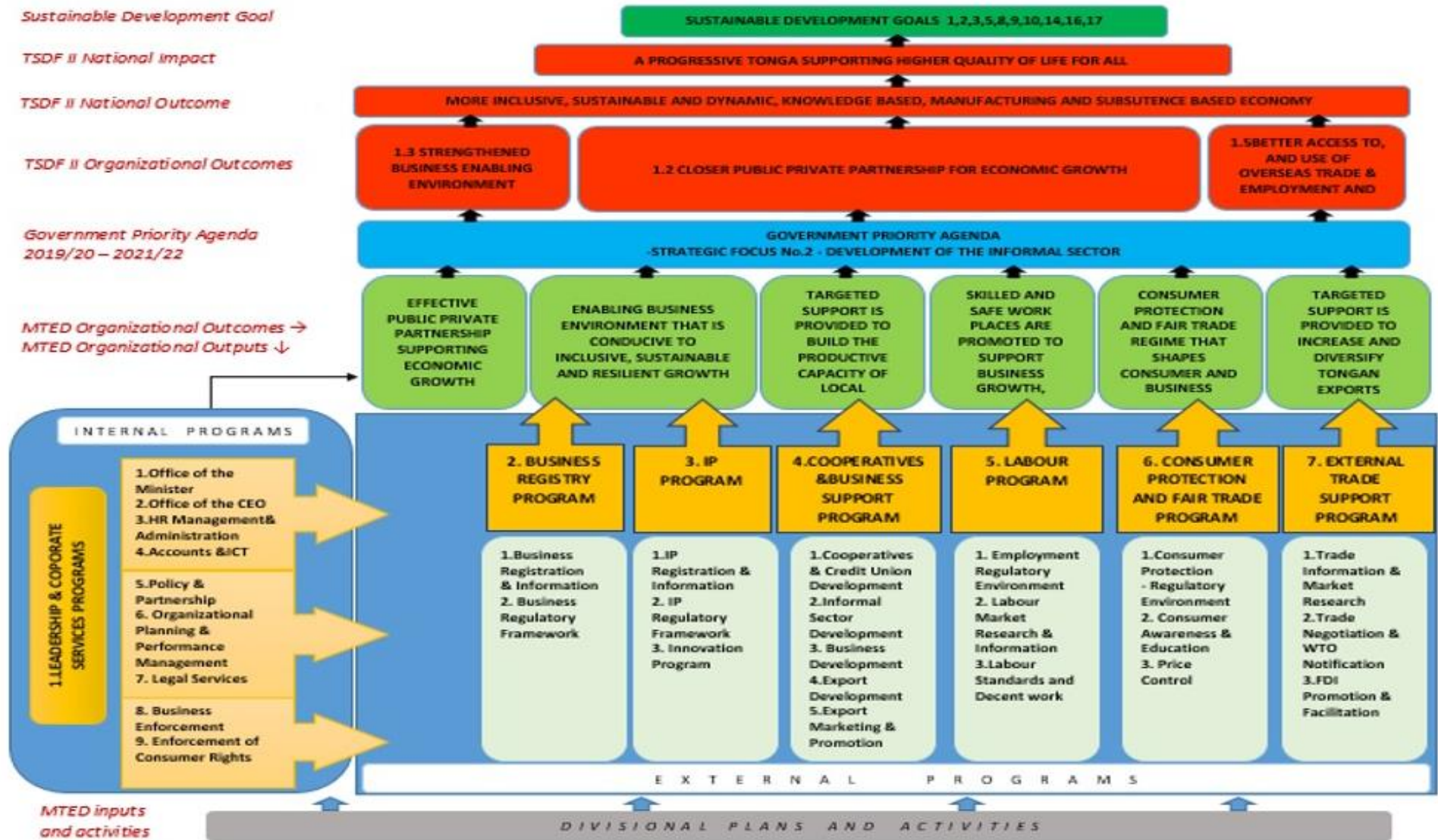

Ke a'usia ha 'ātakai faka'ekonōmika 'oku longomo'ui ai 'a e 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonōmika, ko e ngaahi ola fokotu'utu'u ngāue eni 'e tolu kuo tuku mai 'oku fekau'aki tonu pea mo e potungāue:

- 1. *Vāofi vā fengāue'aki 'a e pule'anga pe amo e sekitoa taautaha k ihe tupu faka'ekonōmika;***
- 2. *Fakaivia e 'ātakai fakapisinisi;***
- 3. *Fakafaingamalie'l e ma'u mo hono ngāue'aki e ngaahi fefakatau'aki fakavaha'apule'anga.***

Mei heni, na'e fa'u leva 'e he potungāue ha ngaahi taumu'a ngāue ke fakahoko ke lava'l 'a e ngaahi ola ngāue 'i 'olunga:

- i) Pouaki ha 'ātakai fakalele pisinisi 'oku ne mateaki'i 'a e tupu faka'ekonōmika 'oku kau kiai 'a e taha kotoa, tolonga pea tu'uloa;
- ii) Tuku atu ha ngaahi polokalama tokoni ke faka'ai'ai 'a e to'onga fokotu'u pisinisi pea mo tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi lolotonga fakalotofonua ke lele lelei;
- iii) Fa'u ha 'ātakai 'e tokoni ki he fokotu'u pisinisi 'a e kau masiva mo e ngāue faka'ekonōmika 'a e kakai;
- iv) Fa'u mo pouaki ha ngaahi makatu'unga 'i he maketi ki he ngāue 'a e kakai 'oku poupu ki he tupu 'a e pisinisi, ngāue taau, pea mo e lahi 'o e kakai 'oku ngāue 'i he ngaahi pisinisi 'oku lesisita mo e ngaahi pisinisi 'oku 'ikai lesisita;
- v) Fokotu'u 'o ha founa ngāue taau ke malu'i ai 'a e totonu 'a e konisiuma pea mo e fefakatau'aki lelei pea ke ne tataki 'a e fekau'aki 'a e konisiuma moe pisinisi
- vi) Fakahoko ha ngaahi polokalama tokoni ke fakalahi 'a 'etau ngaahi koloa 'oku hū atu ki tu'apule'anga pea mo faka'ai'ai 'a e ngaahi inivesimeni mei muli.

1.2.3 KUPU FEKAU'AKI

'Oku 'oatu 'i he tēpile 'i lalo 'a e ngaahi hoa ngāue tefito 'a e Potungāue, pea mo honau ngaahi vā fengāue'aki.

TĒPILE 1 FEKAU'AKI 'A E NGAHI KUPU FEKAU'AKI MO E POTUNGĀUE

HOA NGĀUE	KASITOMĀ 'A E POTUNGĀUE	FAKAHOKO NGĀUE MA'AE POTUNGĀUE	FENGĀUE'AKI MO E POTUNGĀUE	VAKAI'I 'A E NGĀUE 'A E POTUNGĀUE
1) Sekitoa tau'atina	✓			
2) Ngaahi pisinisi	✓			
3) Kau ngāue	✓			
4) Kau pule ngāue	✓			
5) Kau konisiuma	✓			
6) Pisinisi 'a e pule'anga	✓			
7) Ngaahi potungāue 'a e pule'anga			✓	
8) Kapineti				✓
9) Fale Alea				✓
10) Hoa Ngāue Fakalalaka			✓	

1.3 FA'UNGA PULE MO E FA'UNGA FAKAHOKO NGĀUE

Ko e ngaahi ngāue 'a e potungāue 'oku tataki ia 'e he Minisitā ki he Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika pea tokanga'i mo faitu'utu'uni ki ai 'e he Pule Lahi.

1.3.1 FA'UNGA 'O E POTUNGĀUE

Ko e fa'unga 'o e potungāue na'e kehe 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga ko 'eni. Na'e fitu (7) 'a e polokalama pe va'a 'a e potungāue, 'o tokanga'i 'a e ngaahi taumu'a ngāue na'e lisi atu 'i 'olunga. 'I he va'a takitaha, 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'iuniti kehekehe 'oku nau tokanga'i 'a e fo'i ngāue 'a e va'a koia.

TĒPILE 2 VA'A MO HONO TAUMU'A NGĀUE

POLOKALAMA/VA'A	NGAAHI TAUMU'A NGĀUE
1. Pule Lahi mo Fakahoko Ngāue	1) <i>Vāofi vā fengāue'aki 'a e pule'anga mo e sekitoa taautaha ki he tupu faka'ekonōmika</i>
2. Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi	2) <i>Faka'ai'ai 'o ha vā fengāue'aki vāofi mo lelei 'oku ne pou pou'l 'a e tupu faka'ekonōmika</i>
3. Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Fo'ou	
4. Tokoni ki Hono Fakalalaka 'o e Ngaahi Pisinisi	3) <i>Fakahoko ha polokalama tokoni ke langa hake e tu'unga fa'u koloa e ngaahi pisinisi fakalotofonua</i>
5. Ngāue 'a e Kakai	4) <i>Ngaahi makatu'unga 'i he maketi ki he ngāue 'a e kakai 'oku pou pou ki he tupu 'a e pisinisini</i>
6. Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei	5) <i>Malu'i 'a e totonu 'a e konisiuma pea mo e fefakatau'aki lelei pea ke ne tataki 'a e fekau'aki 'a e konisiuma moe pisinisi</i>

**7. Fefakatau'aki
Fakava'ahapule'anga**

6) *Ngaahi polokalama tokoni ke fakalahi 'a 'etau ngaahi koloa 'oku hū atu ki tu'apule'anga pea mo faka'ai'ai 'a e ngaahi invesimeni mei muli.*

1.3.2 LILIU KI HE FA'UNGA MO E TU'UTU'UNI NGĀUE 'O E POTUNGĀUE

Tu'unga 'i hono toe siofi 'a e fa'unga 'o e potungāue 'i 'Okatopa 2019, na'e fakahoko ai 'a e ngaahi liliu ki he fokotu'utu'u 'a e potungāue ke fenāpasi mo e ngaahi taumu'a 'a e pule'anga fo'ou, pea mo toe leleiangē 'a e fakahoko fatongia 'a e potungāue.

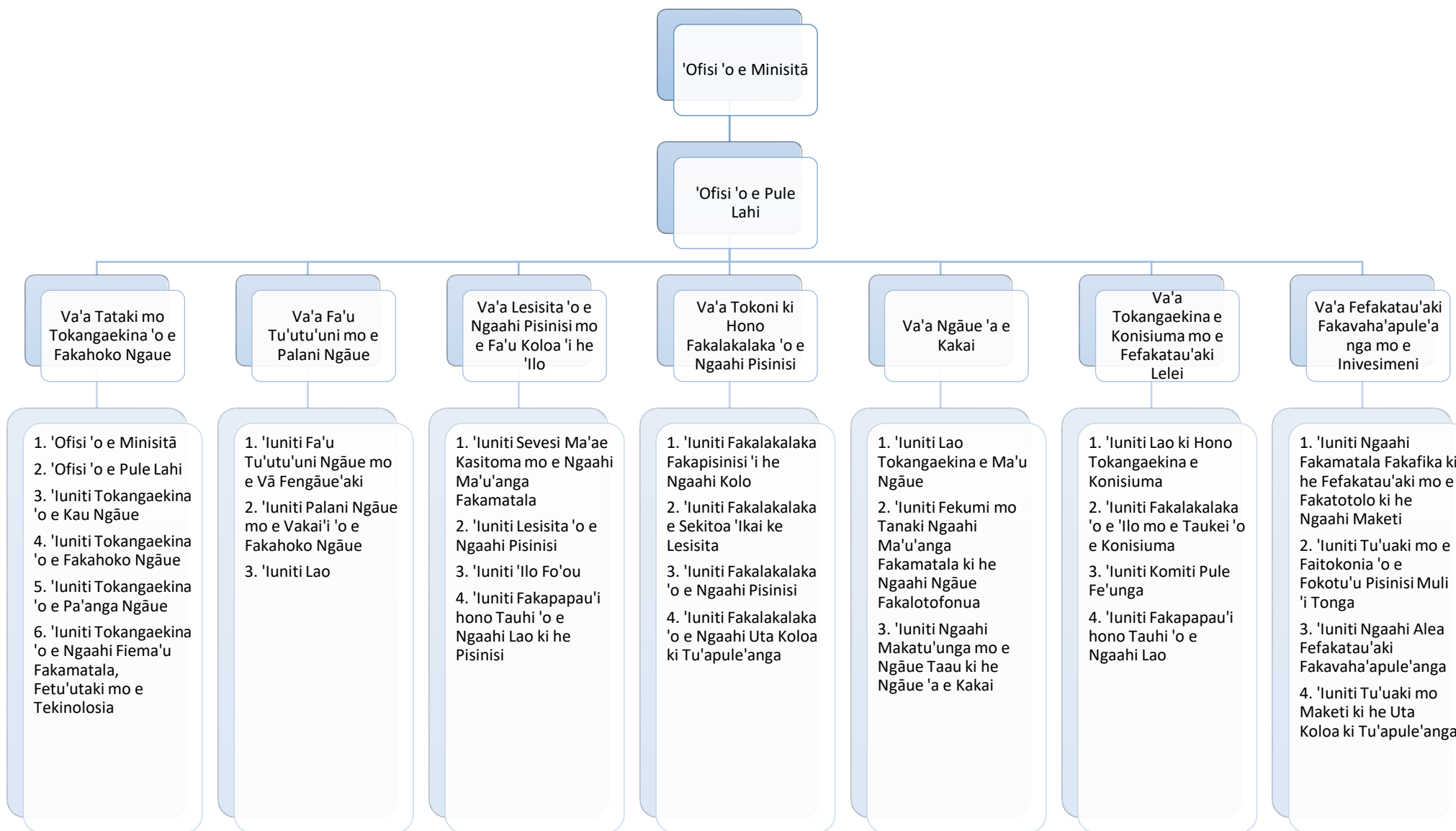
Ko e ngaahi liliu ko'eni na'e faka'asi ia he Palani Ngāue fo'ou 'a e potungāue ki he ta'u 2020/21 -2022/23, hili hono fakalele'i. Ko e ngaahi liliu na'e fakahoko 'oku toe faka'alī'ali atu ia 'i he Fakatātā 2.

Ko e ngaahi liliu ki he fa'unga 'o e potungāue:

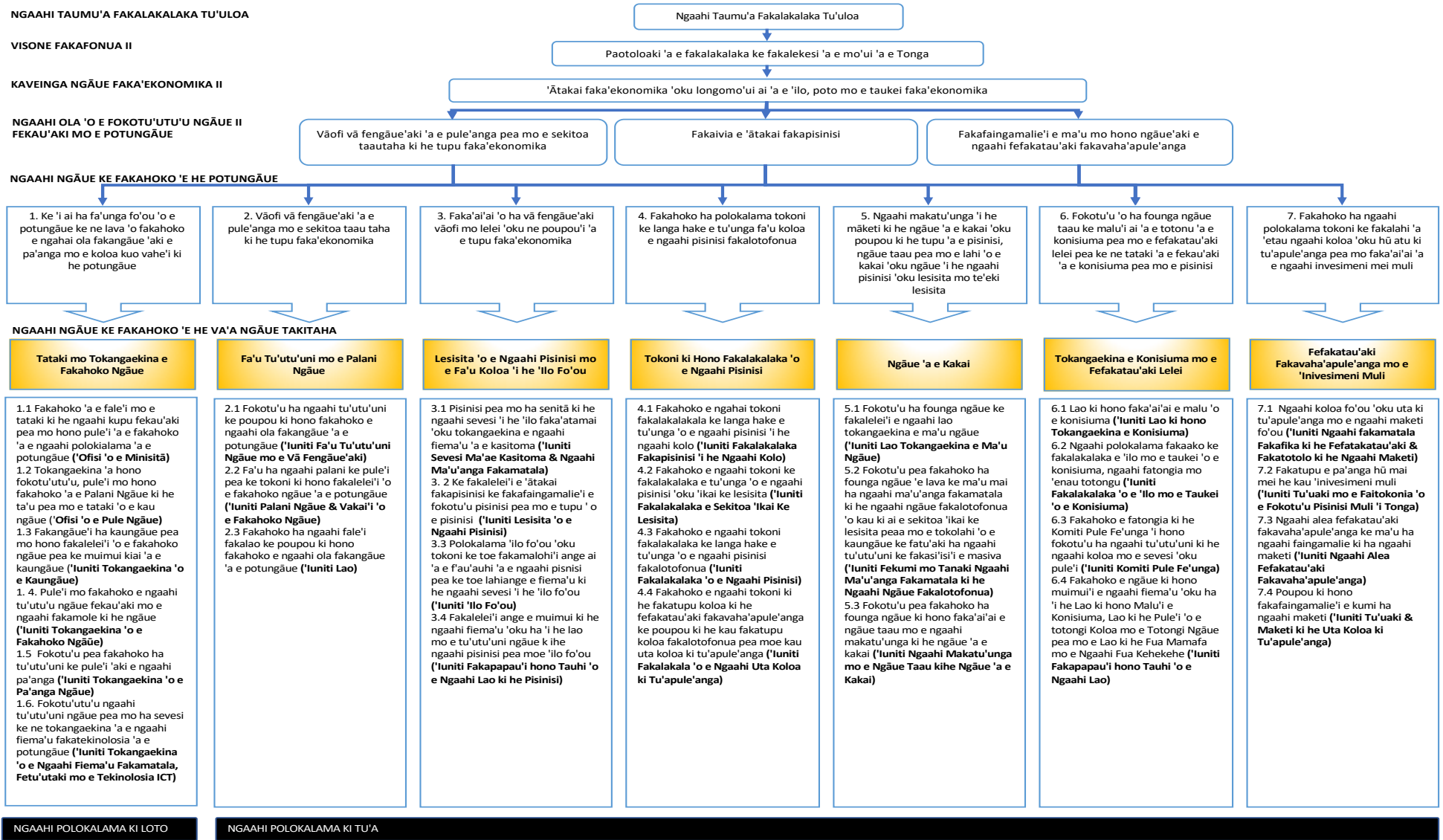
- 1) Fakataha'i 'a e Lesisita Pisinisi pea mo e Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Fo'ou ke hoko ko e va'a pe 'e taha pea toe fokotu'utu'u lelei 'a e ngaahi 'iuniti;
- 2) Fakamavahe'i 'a e Tokangaekina 'o e Kau Ngāue mo e Tokangaekina 'o e Fakahoko Ngāue 'o hoko ko e 'iuniti kehekehe 'e ua 'i he va'a Pule Lahi mo Fakahoko Ngāue pe;
- 3) Fakamavahe'i 'a e Tokangaekina 'o e Pa'anga Ngāue mei he Tokangaekina 'o e Ngaahi Fiema'u Fakamatala, Fetu'utaki mo e Tekinolosia 'o hoko ko e 'iuniti kehekehe 'e ua 'i he va'a Pule Lahi mo Fakahoko Ngāue pe;
- 4) To'o 'a e 'iuniti Fa'u Tu'utu'uni Ngāue mo e Vā Fengāue'aki, Palani Ngāue mo Vakai'i 'o e Fakahoko Ngāue, pea mo e 'iuniti Ngāue Lao mei he Va'a Pule Lahi mo Fakahoko Ngāue 'o hoko ko e va'a fo'ou;
- 5) To'o 'a e 'iuniti Fakapapau'i hono Tauhi 'o e Ngaahi Lao ki he Pisinisi mei he Va'a Pule Lahi mo e Fakahoko Ngāue 'o ave ia ki he Va'a Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi mo e Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Fo'ou;
- 6) To'o foki mo e 'iuniti Fakapapau'i hono Tauhi 'o e Ngaahi Lao 'o e Konisiuma mei he Va'a Pule Lahi mo e Fakahoko Ngāue 'o 'ave ki he Va'a Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei;
- 7) To'o 'a e 'iuniti Tu'uaki mo Fakamaketi 'a e Uta Koloa ki Tu'apule'anga mei he Va'a Sosaitē mo e Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi 'o 'ave ia ki he Va'a Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga;
- 8) Liliu 'a e hingoa 'o e Va'a Sosaitē Fetokoni'aki mo e Tokoni Ki he Ngaahi Pisinisi ki he Va'a Tokoni ki Hono Fakalalakaka 'o e Ngaahi Pisinisi pea liliu mo e hingoa Sosaitē Fetokoni'aki mo e Kuletiti 'iunioni ki he 'iuniti Fakalalakaka Fakapisinisi 'i he Ngaahi Kolo; pea mo
- 9) Liliu 'a e hingoa 'o e Va'a Tokoni ki he Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga ki he Va'a Fefakatau'aki Fakava'ahapule'anga mo e Invesimeni.

Ko e 'uhi ko e ngaahi liliu ko 'eni na'e fakahoko ia lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga ko 'eni, ko e fakahokohoko 'o e lipooti ni 'e fakatatau ia ki he liliu ni. Ke tokoni ke mahino 'a e liliu ni, 'oku 'oatu 'i he Fakatātā 3 'a e mape fo'ou ki he Mape Hala Fononga ki he Fakalalakaka.

FAKATĀTĀ 2 FA'UNGA FO'OU 'O E POTUNGĀUE

FAKATĀTĀ 3 MAPE HALA FONONGA KI HE FAKALAKALAKA MEI HE PALANI NGĀUE 2020/21 – 2022/23

1.4 FOKOTU'UTU'U KI HONO TOKANGAEKINA 'O E FAKAHOKO FATONGIA

Ko e ngaahi ngāue 'a e potungāue na'e tataki ia 'e he Palani Ngāue 'a e Potungāue 2016/17 – 2018/2019, 'a ia na'e 'i ai 'a e ngaahi polokalama ngāue na'e fakahokohoko ke tokoni'i 'a e ngaahi pisinisini he sekitoa taautaha, ngaahi ngāue pea mo e kau kupu fekau'aki makehe, fakataha mo e pule'anga ke a'usia 'a e taumu'a ngāue. 'Oku hoko 'a e Palani Ngāue 'a e Potungāue ko ha faingamalie ke fokotu'utu'u 'e he potungāue 'ene ngaahi ngāue ke fakahoko 'i he ta'u 'e tolu pea mo siofi 'a e ngaahi fakahoko fatongia ke fakalelei'i ma'u pe pea mo fakaivia 'a e tu'unga fakangāue 'a e potungāue.

Fakatatau ki he fiema'u 'a e Palani Ngāue 'a e Potungāue, na'e fokotu'utu'u 'e he potungāue 'a 'ene ngaahi tefito'i ngāue ke fakahoko 'i he Palani Ngāue Fakata'u ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni, pea na'e hoko 'a e ngaahi ngāue ko 'eni ko e makatu'unga ki hono fatu 'o e patiseti ngāue ke fakapapau'i 'e fe'unga 'a e koloa mo e pa'anga 'a e potungāue ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi fatongia kuo tuku mai 'i he Palani Ngāue.

'I he malumalu 'o e va'a takitaha, 'oku 'i ai 'a e ngaahi tefito'i fatongia ke fakahoko 'e he 'iuniti takitaha hangē koia 'oku hā atu 'i he Fakatātā 1. Ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a e ngaahi ola fokotu'utu'u ngāue 'a e potungāue mo e ngaahi ngāue ke fakahoko, ko e fo'i ngāue kotoa pe mo e fatongia 'o e tokotaha ngāue kotoa pe 'oku 'i ai hono me'afua 'oku mahino lelei, lava 'o fua, lava 'o fakahoko, lava 'o mo'oni pea lava 'o 'iai hono taimi pau.

2 OLA FAKALUKUFUA 'O E FAKAHOKO FATONGIA Á E POTUNGAUE Í HE 2019/2020.

2.1 OLA FAKALUKUFUA 'O E FAKAHOKO FATONGIA

Ko e konga ko éni óku felaveí ia pea mo e ngaahi ngaue naé malava ó fakahoko é he Potungauē í he taú fakapaánga ko éni 'o fakatatau ki he ngaahi Ola FakaPotungauē..

2.1.1 NGAHI NGAUE KI HONO FAKALELE 'O E NGAUE.

Hange ko ia naé lave ki ai kimuá, naé fakahoko é he Potungauē á hono toe fokotuútuú foóu á éne faúnga fakahoko ngaue..

Naé malava ó fakakakato é he Potungauē á hono toe vakaií pea tali ke ngaueáki á é Ngaahi Tuútuúni Ngaue ki he Fakaele Ngaue ke ngaueáki pe í loto í he Potungauē. Ko e úluaki taimi éni ke tali ai ke ngaueáki á e Tuútuúni Ngaue ni é he Potungauē..

2.1.2 VA FENGAUEÁKI 'A E PULEÁNGA PEA MO E SEKITOA TAAU TAHA

Naé ikai mlava ó fakakakato á e ngaue ki hono fokotuú á e Founa Ngaue ki he Va Fengauēáki í he vahaá ó e Potungauē pea mo e Sekitōa Taaū Taha koeúhi pe koe ngaahi ngaue kehe naé toe ómai mei he Éiki Minisita. Í he liliu foóu ki he kau taki ó e Potungauē, naé malava ó toe fakahoko ai á e ngaue ke fakakakato á e ngaahi ngaue naé toloi kimuá pea mo fakapapauí é malava ó fakakakato á e ngaue ki he Founa Ngaue ki he Va Fengauēáki pea mo e Sekitōa Taaū Taha. Óku toe kau ki heni á e ngaahi ngaue naé ósi palani ki he taú fakapaánga ko éni pea óku fai á e feinga ke malava ó fakakakato í he taú fakapaánga ka hoko.

Naé í ai pe foki á e ngaahi ngaue naé malava ó fakahoko lolotonga á e taú fakapaánga ko éni. Naé malava ó fakakakato á e ngaue ki hono toe fakaleleií ó e Halafononga ki he fakalelei fakalao ki he ngaahi meá fakapisinisi. Naé toe malava ó fakakakato á e ngaue ki he Lao Fakaangaanga ki he Ínivesi Muli pea fakahu atu ki he Ófisi ó e Áteni Seniale ke fakakakato á e ngaue ki ai kae fakahu ki he Fale Alea. Óku ámanaki é talangaí á e Lao Fakaangaanga ni í Fale Alea í he taú fakapaánga ka hoko.

2.1.3 PAÁNGA TOKONI FAKAVAVEVAE MAÁE NGAHI PISINISI FAKAÉKONOMIKA COVID-19

Naé tokoni á e Potungauē ki he Potungauē Paánga í hono fokotuútuú 'a e kií tuútuúni ngaue ki he paánga tokoni ki he ngaahi pisinisi lesisita mo ikai lesisita á ia naé uesia é he COVID-19. Naé fokotuútuú ai é he Potungauē ha tuútuúni ngaue ke tokoni ki hono fakamahino á e founa ngaue ki hono maú mai óe ngahai tohi kole ó aú ki hono fakangofua á hono totongi atu ó e paánga tokoni. Óku fakamaópoóp é he tepile hoko hake á e ngaahi tohi kole naé maú é he Potungauē mei he ngaahi vahe Fonua lalahi ó Tonga ni. Naé tapuni á e tohi kole mei he ngaahi pisinisi ikai lesisita í he áho 24 Épeleli 2020 pea toki tapuni á e ngaahi tohi kole mei he ngaahi pisinisi lesisita í he áho 1 Me,2020.

TĒPILE 3 NGAHI TOHI KOLE KI HE PA'ANGA TOKONI FAKAVAVEVAE MA'AE NGAHI PISINISI FAKA'EKONŌMIKA
KOVITI-19, 'EPELELI 2020

'Otu Motu	Ngaahi Pisinisi Lesisita	Ngaahi Pisinisi 'Ikai Lesisita
	Lahi 'o e Ngaahi Tohi Kole & Peseti	Lahi 'o e Ngaahi Tohi Kole & Peseti
'Eua	26 (4%)	21 (1%)
Ha'apai	30 (4%)	32 (2%)
Niuafo'ou	1 (0%)	0 (0%)
Tongatapu	519 (77%)	642 (41%)
Vava'u	100 (15%)	863 (55%)
FAKAKĀTOA	676 (100%)	1558 (100%)

2.1.4 ÁTAKAI ÓKU TOKONI KI HE TUPU FAKAPISINISI

Naé hokohoko atu á e Potungāue hono fakalelei' á e ngaahi ngaue ki hono lesisita ó e ngaahi pisinisi. Ko e ngaahi ngaue kotoa pe felavei mo hono lesisita ó e ngaahi pisinisi naé fakapapau' óku malumalu pe í he Vaá é taha ó hange ko ia naé fakahoko í he toe fokotuútuú foóu ó e faúnga ó e Potungāue.. Naé toe fakafoki ai ó toe fakatahá' á e Vaá Lesisita ó e Ngaahi Pisinisi pea mo e Vaá Faú Koloa í he Ílo. Naé tokoni eni ke toe toko lahi ange ai á e kau ngaue pea toe lelei ange á e fakahoko fatongia ki he kau kasitoma í hono fakatahá' pe ó e Senita ki he Ngaue Fakapisinisi mo e Fakamatala. Naé hoko á e fakatahá' ó e ongo tafaáki ni o malumalu pe í he Vaá pe é taha pea toe fakafoki mai pea moe lesisita ó e Ngaahi Sosaieti Fetokoniáki mo e Kuletiti Íunioni.

Naé hoko á hono fakatahá' ó e ongo Vaá ko éni ke toe ngaueáki ai á e Sisitemi Leisista Pisinisi fakafou í he Ínitāneti pea toe vave ange ai á hono fakahu ki loto ó e ngaahi fakamatala.. Ko hono fakahu ki loto a e ngaahi fakamatala í he sisitemi fakaílekitulokinka ko éni óku hoko ó toe vave ange ai á e ngaue ki hono sivií pea mo tali á e ngaahi ngaue ki he laiseni (sivií mo hono tali ke faile á e ngaahi foomu kole, fakafoóu, fakatonutonu, kaniseli moe lesisita) mei he uike é 1-2 ki he houa pe 24. Í he taimi tatau, óku íkai ke toe fakahoko é he kaungaue á hono teuteu ó e ngaahi lisi ó e ngaahi meá ke fakakakato pea pehe ki he laí setifikeiti he kuo malava pe ó fakahoko éni fakafou í he sisitemi fakaílekitulonika.

Ko e toe ngaue mahuínga é taha naé malava ó fakahoko ko hono toe fokotuú ó e Tafaáki ki hono Fakamamafaí mo Muimui ki he Tuútuúni Ngaue ki he Pisinisi ó malumalu í he Vaá Lesisita Pisinisi pe a mo e Faú Koloa í he Ílo. Ko hono toe fokotuú ó e tafaáki ko éni é tokoni ia ke lipooti á e ngaahi ááhi í he Vaá ko éni í he taimi totonu pea fakamalohií ai á e fengāueáki í he ngaahi Vaá fekauáki pea toe taimi totonu á hono fakahoko á e ngaahi lipooti ki he ááhi.

Kuo toe fakalalaka á e ngaahi ola ngaue ki he Faú Koloa í he Ílo. Naé ási éni í he lahi á e paánga hu mai naé malava ó tanaki á ia naé maólunga ange ia í he lahi naé fiemaú ke tanaki í he taú fakapaánga; pulusi fakamahina á e kasete ki he Ngaahi Maaka Fefakatauáki;ko hono fakahu taimi totonu ó e ngaahi fakamatala ki he IPAS í he fengāueáki vaofi pea mo e WIPO; ko hono fakahu taimi totonu ó e fakamatala fekauáki pea mo e Faú Koloa í he Ílo ki he tauhiánga fakamatala fakamamani lahi í he áho kotoa pe.

Naé malava ó toe fokotuú á e va fengaeáki ó e Vaá Lesisita Pisinisi mo e Faú Koloa í he Ílo pea mo e Pangike Fakalalakala á Ésia (ADB) pea kuo loto lelei ai á e Pangike Fakalalakala á Ésia ken au ómai ha tokoni fakatekinikale ki hono fakahoko ó e ngaahi fatongia hoko hake:

- Lao Fakaangaanga ki he Ínivesi Muli & Tuútuúni Ngaue
- Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu
- Ko hono toe fakalelei ó e Sisitemi Fakailekitulonika ki he PisinisiTuútuúni Ngaue ki he Feáuáuhi pea mo e Fokotuútuú Ngaue Fakalao ki hono Maluí ó e Konisiuma
- Fakalelei ó e Tuútuúni Ngaue ki he Lao Sosaieti Fetokoniáki
- Fakalelei ó e Tuútuúni Ngaue ki he Lao ki he Ngaahi Kautaha
- Fakalelei ó e Tuútuúni Ngaue mo e Lao ki he Laiseni Pisinisi

2.1.5 NGAHI FALE KOLOA SOSAIETI FETOKONIÁKI

Ko e Vaá Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi óku nau ngaue ki hono tokonií ke fakalalakala á e ngaahi pisinisi fakalotofonua pea naé kamata í he taú fakapaánga ko éni á hono fokotuú í he ngaahi kolo á e ngaahi Fale Koloa Sosaieti Fetokoniáki fakakatoa é 11 í he ngaahi kolo fakakatoa é 11 í Tonga ni. Kaekehe, í he hili á hono toe fokotuútuú foóu á e faúnga ngaue ó e Potungae í Ókatopa 2019, naé hiki leva á e ngaue á e Vaá ni mei hono fokotuú ó e ngaahi Falekoloa Sosaieti ki hono fokotuú á e ngaahi Sosaieti Fetokoniáki maáe kau Ngoue í he ngaahi kolo.

2.1.6 NGAHI PISINISI IIKI ANGE

Naé tokoni 'a e Vaá ko éni ki he kau ngoue é toko 68 mei he ngaahi kolo kehekehe é 8 í Tongatapu í hono to ó e ngoue hina í he éka é 1.5 ke hu atu ki tuápuleánga. Naé malava ó maú ai á e toni hina laka hake he 300 pea naé teuteuí ia ó hu atu ki tuápuleánga í Sepitema 2019.

2.1.7 NGAHI KOLOA NGAOHI Í TONGA NI

Naé toe taki muá á e Vaá ni í hono fokotuútuú á hono fakaáliáli ó e ngaahi koloa ngaohi fakalotofonua í he Fakaáliáli Ngoue, Toutai mo e Fefakatauáki 2019, pea naé kau mai ki ai á e ngaahi pisinisi laka hake he 100 í Tongatapu pea pehe ki he ngaahi ótu motu. Naé laka hake í he ngaahi feáuhi é 70 naé fakahoko í he ngaahi sekitoa kehekehe naé kau ki ai pea naé laka hake í he ngaahi pale fakakatoa é 210 naé foaki maáe ngaahi pisinisi fakalotofonua naá nau ku mai ki he ngaahi feáuhi.

2.1.8 HU KOLOA KI TUÁ PULEÁNGA

Í he taú fakapaánga ko éni, naé tokoni á e tafaáki ki hono tokangaekina á e lahi ó e ngaahi koloa ke hu ki tuá puleánga ki hono hu atu ó e koniteina fute 20 fakakatoa é 10 ó e ngoue foha mo e meleni ki he Fresh Direct Market pea mo e MG Marketing í Nuúsila. Naé laka hake í he kau ngoue é toko 100 mei he ngaahi kolo pehe ki he ngaahi ótu motu naá nau maú áonga mei he ngaue hu koloa ki tuá puleánga á e Potungae í hono teuteuí mo hu atu énau ngoue. Óku lolotonga ngaue á e Vaá ni ki hono fokotuú ha maketi foóu ki he ngoue foha óku fakatolonga í he áisi ki he taú fakapaánga ka hoko.

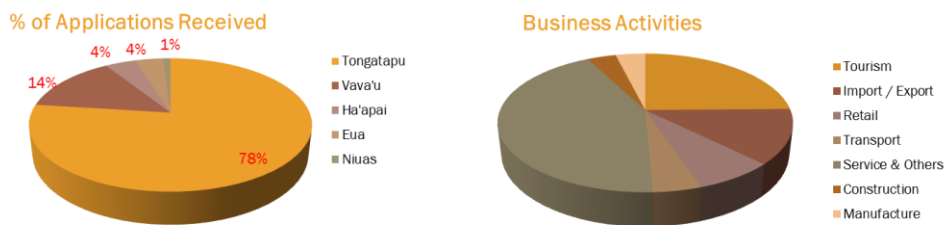
2.1.9 NGAHI TUÚNGA Ó E MAKETI MAÁE KAU NGAUE PEA MO E NGAHI MAKATUÚNGA KI HE NGAUE.

Ko e ngaahi ngaue éni naé malava ó fakahoko í he taú fakapaánga 2019/2020;

- Naé malava ó fakahoko á e Lipooti ki he Savea ki he Ngaue í he fengaeáki pea mo e Potungae Sitesitika pea mo e ILo;

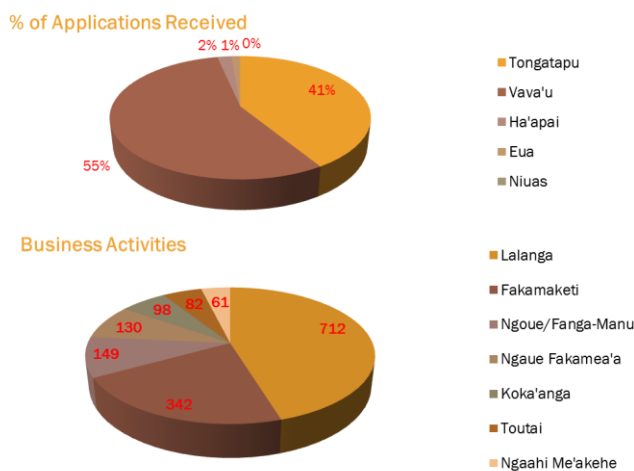
- Naé malava ó fakakakato á hono fokotuú á e tuútuúni ngaue ki hono óatu á e fakamatala tootnu fekauáki pea mo e maketi ki he kau ngaue pea kau ai á hono iloí ó e sekitoa lesisita mo íkai lesisita ke tokoni ki hono faú ha ngaahi tuútuúni ngaue é tokoni ki hono fakasísii á e masiva;
- Naé peseti é 100 á e muimui pau ki he founga ngaue ki hono sivií ó e ngaahi kole visa á e kau muli ó mei he Vaá Ímikuleisini, Potungauē ki Mulí;
- Ko hono fakahu taimi totonu ó e ngaahi fakamatala fekauáki pea mo e maketi ki he ngaue, pea mo hono tanaki ó e fakamatala ke tokoni ki he fai tuútuúni pea mo hono fakahoko atu ki he Komiti Tuúmaú á e Fale Alea á e fakamatala felaveí pea mo e ngaahi uesia á e COVID-19. Ko e ngaahi fakamatala naé tanaki, naé makatuúnga ia í he ngaahi pisinisi é 2234 (koe ngaahi pisinisi íkai lesisita mo ósi lesisita naá nau tohi kole ki he paánga tokoni ki he ngaahi pisinisi fakaékonomika á ia óku ási í he Tepile 3.)Ko e toko lahi taha ó e ngaahi pisinisi lesisita mei Tongatapu pea ko e ngaahi pisinisi íkai lesisita mei Vavaú.

FAKATĀTĀ 4 UESIA 'E HE KOVITI-19 'A E NGĀUE 'I HE SEKITOA LĒSISITA

Description	# of Employees
Total # of employees/employers affected	4173
# of Laid-off Employees	2177
# of Employees not Laid-off	1996

FAKATĀTĀ 5 UESIA 'E HE KOVITI-19 'A E NGĀUE 'I HE SEKITOA 'IKAI KE LĒSISITA

Ko e ongo ngaue éni naé íkai malava ke fakakakato lolotonga á e taú fakapaánga ko éni koeúhi pe koe COVID-19 pea é toki fakakakato ia í he taú fakapaánga 2020/2021;

- Ko hono tali í Fale Alea á e Lao Fakaangaanga ki he Va Fakangaue 2020; pea mo e
- Ko hono tali ó e Konivesio 182 á e Kautaha Fakamamani Lahi ó e Ngaue í he fekauáki pea mo e Ngaahi Founga Kovi taha ó hono fakangaueí ó e longai fanau..

2.1.10 LAO FAKAANGAANGA KI HE PULEÍ Ó E TOTONGI KOLOA

Naé fakahu atu á e tatau fakamuimui taha ó e Lao Fakaangaanga ki hono Puleí ó e Totongi Koloa ki he Kapineti í Áokosi, 2019. Koeúhi ko e liliu í he Puleánga naé toe fakahoko ai á hono fakataukeí ó e Éiki Minisita pea mo e Pule Ngaue pea é fakahu atu á e tatau fakamuimui taha ó e Lao Fakaangaanga ki he Kapineti í he taú fakapaánga ko éni..

2.1.11 NGAHI POLOKALAMA AKO MO E FAKALAHÍ Á E ÍLO Á E KONISIUMA

Naé kamata ngaue á e ófisa foóu ki he Ako mo e Fakalahi 'a e Ílo 'a e Kau Konisiuma í Siulai, 2019 pea malava ó fakaleleí ai á e Ílo á e kau konisiuma pehe ki he ngaahi polokalma ako ó kau ai á hono fakaleleí á e peesi fakaínitaneti moe ngaahi fakamatala í he uepisaiti 'a e Potungaue. Naé toe kau atu ki ai á hono ngaueáki ó e foomu foóu ki he ngaahi launga á e kau konisiuma, ngaahi fekau 'í he telefoni í he uike kotoa pe, ngaahi fekau óku pulusi í he pepa mo e ngahai polokalama televisone ó tuó ua í he taú. Naé laka hake í he toko 3000 á e saíia í he peesi fakaínitaneti á e Konisiuma í Ókatopa 2019.

Naé ngaueáki foki pea mo e fika telefoni ta taétotongi í he kautaha Fetuútaki á Tonga (TCC) pea pehe ki he Digicel ke malava á e toko taha Konisiuma ó fakahoko mai ki ai á e launga pea pehe ki he ngaahi fakaékeéke.

2.1.12 LOLO PEA MO E LOLO TISOLO

Naé malava ó fakahoko á hono fakaleleí fakataú á e totongi lolo pehe ki he penisini ó fakatatau ki he taimi naé palani ke fakahoko ai á e ngaue pea tali é he Komiti Pule Feúnga.

Naé malava mo hono fakahoko á e fakalelei ki he ngaahi totongi ó e lolo mo e penisini í he kuata kotoa pe. Naé hoko éni ó tokoni ki hono puleí lelei á e totongi ó e lolo mo e penisini lolotonga á e ngaahi fakatapatapu í he COVID 19..

2.1.13 POLOKALAMA TOKANGAEKINA Ó E MUIMUI KI HE TUÚTUÚNI NGAUE KI HE NGAHI PISINISI

Naé toe fakatahá á e Vaá Tokangaekina 'o e Muimui ki he Ngaahi Tuútuúni Ngaue ki he Ngaahi Pisinisi pea mo e Vaá Ki hono Maluí á e Totonu á e Konisiuma & Fefakatauáki Lelei ke malava ó aúsia á e taumuá ko hono maluí á e ngaahi totonu á e Konisiuma.

Naé kamata ngaue á e Pule Tokoni Fai Lesisita ki hono tokangaí á e tafaáki ki hono Tokangaekina ó e Muimui Ki he Ngaahi Tuútuúni Ngaue ki he Ngaahi Pisinisi. Naé malava ó fakahoko lelei pea mo e polokalma fakatahataha á e ngaahi Potungaue felaveí á ia óku sekelitali ki ai á e Potungaue. Ko e Polokalma Fakatahataha ko éni óku fakahoko ai á e fengaeáki pea mo e Potungaue Tukupau mo e Kasitomu, Ímikuleisini, Polisi, Meátokoni, Moúí pea pehe ki he Paánga Vahenga Malolo.

Naé malava ó fokotuú mo e Komiti Ááhi Fakapotungaue tatau í Vavaú pea óku hokohoko lelei atu ai pe á e ngaahi polokalama ááhi fakauike.

2.1.14 KO HONO TALI Ó E ALEAPAU FEFAKATAUÁKI PACER PLUS Í MAÁSI 2020.

Í he aleapau fefakatauáki PACER Plus , óku hokohoko atu hono fakahoko é he Potungāue Ki Muli á Nuúsila mo Áositelelia á e ngaahi tokoni fakatekinikale ki Tonga ni ke tokoni ki hono fakahoko ó e ngaahi ngaue ko éni.

- Ko hono fokotuú ó e peesi í he ínitāneti maáe fefakatauáki á ia óku maú atu ai á e ngaahi fakamatala ki he ngaahi founga ngaue ki he hu ai mo e hu mai ó e koloa mei tuápuleánga. Ko e kongā éni ó e fiemaú ke áta ki tuá á e ngaue ó fakatatau ki he PACER Plus..
- Fokotuú ó e Sisitemi Fakamamani lahi ko e ASYCUDA maáe Kasitomu Naé malava ó fakapaánga í he ngaue ki hono vakaií ó e mateuteu á Tonga ni í he malumalu ó e PACER Plus ki hono fokotuú ó e ASYCUDA á ia é fakakakato í he kongā kimuá ó e 2021
- Ko hono toe fakaleleií ó e Sisitemi CMS óku lolotonga nagueáki é he Kasitomu ke malava ó fakakakato á e fiemaú í he malumalu ó e PACER Plus koeúhi ko e teéki ke fokotuú 'a e sisitemi fakamamani lahi ko e ASYCUDA. Tokoni fakatekinikale á e Chapman Tripp ki hono faú á e ngaahi tatakī fakāngaue ke tokoni ki he kau ngaue í hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia í he aleapau fefakatauáki.
- Faú á e ngaahi tatakī fakāngaue ki he Lao ki he fonua tupuánga ó e koloa á ia naé tokoni mai ai á e Puleánga Áositelelia pea mo Nuúsila.
- Hokohoko atu á hono langā hake á e tuúnga taukei mo e 'ilo á e kau ngaue Kasitomu pea pehe ki he ngaahi kupu fengāueáki fekauáki pea mo e Lao ki he Fonua tupuánga ó e ngaahi koloa.

Naé lava lelei é Tonga ni ó fakakakato á e ngaahi founga ngaue ki hono tali ó e aleapau fefakatauáki ko e PACER Plus í he áho 27 Maási, 2020 pea naé fakahoko atu ia ki he ngaahi kupu kotoa pe óku nau memipa í he PACER Plus Óku lolotonga lele á e ngaahi ngaue hili hono tali ó e aleapau fefakatauáki ko éni ke fakapapauí óku mateuteu á Tonga ni ki hono fakahoko ia í ha kamata ngaueáki ó e aleapau ni í he kongā kimui ó e 2020.

2.1.15 FOKOTUÚTUÚ NGAUE KI HE TUÚTÚNI NGAUE KI HE FEFAKATAUÁKI Á TONGA 2017-2025

Naé malava lelei hono fakakakato ó e Tuútuúni Ngaue ki he Fefakatauáki á Tonga 2017-2025. Ko e Tuútuúni Ngaue á Tonga ki he Fefakatauáki ko e taha ia á e meángaue mahuínga ki hono langā hake á e hala fononga á Tonga ki he fefakatauáki óku tuúloa. Ko e tuútuúni ngaue éni óku ne fakahaáí á e ngaahi taumuá ngaue fakafonua á Tonga. Naé faú á e Tuútuúni Ngaue ki he Fefakatauáki á Tonga ke tokoni ki hono fakaleleií á e ngaahi pole fekauáki pea mo e fefakatauáki á ia óku faá fehāngahāngai mo Tonga ni ke malava ó fakapapauí óku lelei ange á e ola é maú mei he fefakatauáki. Í he teuteu atu ki hono ngaueí á e ngaahi ngaue tefito í he tuútuúni ngaue fefakatauáki ni, óku matuáki fiemaú á e fengāueáki vaofi í he kotoa ó e ngaahi kupu ó e Puleánga ke malava ó fakahoko lelei á e ngaahi ngaue ni í he 2017-2025. Kuo ósi fokotuú pea mo e ngaahi meáfua fakahoko ngaue kene sivií á e fakahoko ngaue í he vahaá taimi ko éni.

2.1.16 VAKAIÍ Ó E MATEUTEU Á TONGA NI KI HE FEFAKATAUÁKI Í HE ÍNITANETI.

Naé malava ó fakakakato á hono vakaií á e tuúnga mateuteu á Tonga ni ki he fefakatauáki í he ínitāneti. Naé hoko á e COVID-19 ke ne toe fakamamafaí á e mahuínga 'o e mahuínga ó e ngaahi ngaue fefakatauáki fakafou í he ínitāneti pea pehe ki he ngaahi fatongia mahuínga ó e fefonongaáki, ngaahi ngaue ki he paánga pea pehe ki he ngaue ki hono tufaki ó e koloa í hono fakahoko ó e fefakatauáki ki he tupu fakaáekonomika á e Fonua. Óku fiemaú á e fetokoniáki fakalukufua 'i he ngāhai kupu fekauáki ó e Puleánga ki hono fakahoko lavameá á e ngaahi fatongia ko éni.

2.1.17 FAKAKAKATO Ó E NGAHI NGAUE KI HE KAUTAHA FEFAKATAUÁKI Á MAMANI

Naé malava ó fakahoko atu ki he Kautaha Fefakatauáki Fakamamani á e ngaahi ngaue felaveí pea mo e ngaahi aleapau fefakatauáki ko éni :

- Ááhi kimuá pea fakaheka ki he vaka

- Ngaahi Fakalelei ki he Fefakatau'aki (ngaahi fakangatangata fakataimi ki he ngaahi koloa hu mai, ngaahi tokoni mei he Pule'anga ki he ngaahi pisinisi, ngaahi tukuhau ó e koloa hu mai .
- Aleapau ke tokoni ki he fefakatau'aki- Ko e áho pau ki hono fakahoko ó e Konga C

3 KAU NGĀUE

3.1 LILIU KI HE TAKI MO E PULE

Na'e fetongi 'a e Minisita ki he Potungāue Fefakatau'aki moe Fakalalaka Faka'ekonomika Tevita Tu'i Uata 'e Samiu Kuita Vaipulu 'o kamata 'i he 'aho 9 'o 'Okatopa,2019. Ko e lakanga pule ngaue na'e ma'u ia 'e Distaquaine Pele Tu'ihalamaka 'o kamata he 'aho 23 'o Ma'asi,2020.

3.2 KAU TAKI NGĀUE

Ko e ngaahi va'a ngaue kotoa pe 'a e Potungāue 'oku 'i ai hono taki ngaue 'o hange koeni 'oku ha atu:

TĒPILE 4 VA'A NGĀUE MO E TAKI NGĀUE/NGAAHI VA'A KI TU'A MO E 'OFISA PULE

VA'A	'OFISA
Pule Ngaue mo e Tokangaekina 'o e Fakahoko Ngaue	Mrs. Fielea Schaumkel (Acting as post is Vacant)
Fa'u Tu'utu'uni mo e Palani Ngaue	Mrs. Lorraine Paasi Kauhenga
Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi mo e Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Fo'ou	Mrs. Poinisetia Paongo (Acting as post is Vacant)
Tokoni Ki He Ngaahi Pisinisi	Mr. Tevita Lautaha
Ngaue 'a e Kakai	Ms. Kolotia Fotu
Tokangaekina e Totonu 'a e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei	Mrs. Sandradee Fifita
Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli	Mrs. Pauline Siasau
'Ofisi 'i he 'Otumotu	
Vava'u	Mrs. Lolina Tonga
Ha'apai	Mr. Sione Paletu'a
'Eua	Mrs. Silia Tuai

3.3 LAHI 'O E KAU NGĀUE MO HONO TU'UNGA

As of June 2020, the Ministry had a total of 82 permanent staff and 15 contracted daily labourers. The Ministry had 7 vacant posts yet to be filled. The detail list of staff can be found in Fakalahi 2.

Ko e fokotu'utu'u eni 'a e kau ngaue 'o fakatatau ki he va'a ngaue.

TĒPILE 5 TU'UNGA 'O E KAU NGĀUE

Va'a Ngaue	Kau Ngaue Tu'uma'u		Kau Ngaue Lau'aho		Ngaahi Lakanga 'Ata	
	Ma'u mata'it ohi	Te'eki ma'u mata'it ohi	Ma'u mata'ito hi	Te'eki ma'u mata'ito hi	Ma'u mata'ito hi	Te'eki ma'u mata'i tohi
Pule Ngaue mo e Tokangaekina 'o e Fakahoko Ngaue	6	22	-	4	2	-
Fa'u Tu'utu'uni mo e Palani Ngaue	6	1	-	-	-	-
Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi mo e Fa'u Koloa 'I he 'Ilo Fo'ou	5	10	-	1	2	1
Tokoni Ki He Ngaahi Pisinisi	5	6	-	2	-	-
Ngaue 'a e Kakai	5	1	-	1	-	-
Tokangaekina e Totonu 'a e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei	7	8	-	2	1	1
Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli	5	-	1	1	-	-

3.4 FAKAHOKO FATONGIA 'A E KAU NGĀUE

'Oku ha atu 'i he tepile 'i lalo 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngaue 'i he Potungāue 'i he ta'u fakapa'anga 'e tolu (3) kuo 'osi.

TĒPILE 6 LAHI 'O E KAU NGĀUE FAKATATAU KI HE MAAKA MEI HE 2018/18 KI HE 2019/20

MAAKA	2018/2019
1	-
2	-
3	53
4	18
5	2

3.5 FEHIKITAKI 'A E KAU NGĀUE

'I he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga na'e 'i ai 'a e kau ngaue na'e hu fo'ou, toe hiki ki ha lakanga ma'olunga pe hiki atu ki ha Potungāue 'e taha pea kau foki ki ai mo e tokosi'i na'e fakafisi pe malolo atu mei he ngaue. 'Oku ha atu 'i he tepile 'i lalo 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi fehikitaki ni.

3.5.1 KAU NGĀUE FO'OU

	Tokotaha ma'u lakanga	Lakanga	Tu'unga Vahenga	'Aho na'e kamata ai
1	Uate Moimoi	Driver	J	9 Sepitema, 2019
2	Manu'opaea Faitangane	VIP Driver (Provisional Contract)	I	13 'Aokosi 2019
3	Lorraine Kauhenga	Deputy Secretary	Q	11 Tisema, 2019
4	Latu Sitilia Palu	Principal Assistant Registrar	I	23 Ma'asi, 2020

3.5.2 KAU NGĀUE NA'E HIKI KI HE LAKANGA MAU'OLUNGA

	Tokotaha ma'u lakanga	Lakanga	Tu'unga Vahenga	'Aho na'e kamata ai
1	Losalio Lakalaka	Senior Accountant	K	28 Fepueli, 2020
2	'Aisake Fifita	Assistant Secretary	L	4 Ma'asi, 2020
3	Meleane Tonga	Assistant Price Inspector	P	4 Ma'asi, 2020

3.5.3 FEHIKITAKI 'I HE PULE'ANGA

	Tokotaha ma'u lakanga	Potungae na'e 'i ai kimu'a	Potungae lolotonga	Lakanga	Tu'unga Vahenga	'Aho na'e kamata ai
1	Donnar Baker	Potungae Takimamata	MTED	System Analyst	J	16 Ma'asi, 2020
2	Peni Lakai	Potungae Ako	MTED	Principal Assistant Secretary	I	18 Ma'asi, 2020
3	Heamasi 'Oto	Potungae ki he Ngaahi Ngaue Lalahi	MTED	VIP Driver	Q	11 'Okatopa 2019
4	Sela Moa	'Ofisi Palemia	MTED	Deputy Secretary	H	30 Sune, 2020
5	'Anometa 'Ungo'unga	MTED	Potungae Pa'anga	Assistant Accountant	M	17 Tisema, 2019

3.5.4 KAU NGĀUE POAKI AKO

- (i) Ms. Ilaisaane Tu'itupou, Senior Business Development Officer, lolotonga poaki ako ki hono mata'itohi Master 'i Nu'usila
- (ii) Na'e foki mai 'a Faleola Mafi mei he'ene poaki ako ki hono mata'itohi Postgraduate Diploma 'i he Management mei he 'univesiti Otago. 'Oku hoko atu pe 'ene fakahoko fatongia 'i he Va'a Fefakataū'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli

3.5.5 FAKAFISI

Kau Ngāue na'e Fakafisi:

- (i) Mrs. 'Alisi Holani, Deputy Secretary, fakafisi mei he Potungae 'i he 'aho 3 'o Siulai, 2019.

Kau Ngāue na'e Ma'u Vahenga Malōlō:

- (i) Mr. Fanguna Vunipola, Assistant Secretary, malolo mei he Potungae 'i he 'aho 27 Sepitema, 2019
- (ii) Mr. Siaosi Hakeai, Senior Inspectorate Officer, malolo mei he Potungae 'i he 'aho 28 'o Me, 2020

3.5.6 FAKALŌLŌA MO E 'OSI 'A E ALEA NGĀUE

- (i) Mr. 'Ofa he Lotu Toutai, Faka'uli ki he 'Eiki Minisita na'e 'osi mei he Potungae 'i he 'aho 3 'o Sune, 2019 (tu'utu'uni 'i he 'aho 19 Siulai, 2019)
- (ii) Mr. Penisimani Fa'oliu, Personal Assistant, toe fakaloloa 'ene aleapau ngaue moe Potungae ki he 'aho 25 'o 'Okatopa, 2019
- (iii) Mr. Manu'opaea Faitangane, Faka'uli ki he 'Eiki Minisita, na'e 'osi mei he Potungae 'i he 'aho 9 'o 'Okatopa 2019.

3.6 FAKALAKALAKA 'A E KAU NGĀUE MO E AKO NGĀUE

'Oku fakamahu'inga'i 'e he Potungaue 'a e fakalalakaka 'o e kau ngaue pea moe ngaahi faingamalie ke langa hake 'a e taukei ngaue ke tokonia 'a 'enau fakahoko 'o e ngaahi ola ngaue 'oku faka'amu ki ai 'a e Potungaue. Ko e ngaahi faingamalie ki he fakalalakaka 'a e kau ngaue na'e fakahoko ia 'o fakafou 'i he ngaahi ako pea mo e ako ngaue 'i muli pehe foki ki he ngaahi fakataha fakatu'apule'anga.

TĒPILE 7 FAKALAKALAKA 'A E KAU NGĀUE MO E AKO NGĀUE

	Fakaikiiki	Feitu'u	'Aho	Hingoa (Lakanga)	Va'a Ngaue
1	Market Visits -Fresh Direct Market 'Okalani Nu'usila	'Okalani,Nu'usila	3-6 Siulai 2019	Tevita Lautaha (Deputy CEO) Amanaki Tu'itupou (Credit Union Officer)	Tokoni ki hono Fakalalakaka 'o e Ngaahi Pisinisi
2	Pacific Exposition	'Okalani,Nu'usila	11-14 Siulai 2019	Esterlina 'Alipate (Senior Assistant Secretary)	Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli
3	Regional Workshop on Fisheries Subsidies for Government Officials from Pacific Region, WTO Negotiations on Fisheries Subsidies: Implication for Pacific Islands	Nadi, Fisi	22-24 Siulai 2019	Esterlina 'Alipate (Senior Assistant Secretary) Fofonga Ola 'Anisi (Trade Officer)	Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli
4	Post Cotonou Negotiation: Joint negotiating Session	Suva, Fisi	28 Aokosi- 3 Sepitema 2019	Esterlina 'Alipate (Senior Assistant Secretary)	Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli
5	Seminar on Poverty Reduction through Vocational Training and Labour Transfer for Developing Countries.	Siaina	16-30 Sepitema 2019	Usaia Mohulamu Lolomana'ia (Senior Labour Officer)	Va'a Ngaue 'a e Kakai
6	7th European Union (EU) - Pacific Interim Economic Partnership Agreement (IEPA) Trade Committee and Bilateral Meetings 30 Sepitema - 4 Okatopa 2019 Suva, Fisi	Suva, Fisi	30 Sepitema – 4 Okatopa 2019	Pauline Siasau (Deputy CEO) Esterlina 'Alipate (Senior Trade Officer)	Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli
7	Seminar on Economic and Social Policies for Sustainable Development for Government Officials	Siaina	17-31 Okatopa 2019	Sione Faleafa (Principal Labour Officer)	Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli
8	Indonesia South Pacific Forum	Initonesi	23 Sepitema -1 Okatopa 2019	Fofonga Ola 'Anisi (Trade Officer)	Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesimeni Muli

	Fakaikiiki	Feitu'u	'Aho	Hingoa (Lakanga)	Va'a Ngaue
9	Seminar on Economic Capability Building for Women from Tonga through Tonga Delegation to China where New Zealand is a port of transit.	Siaina	10-30 Okatopa 2019	Lolina Tonga (Revenue Statistical Officer) Silia Tuai (Senior Cooperative Assistant)	Tokoni ki hono Fakalalaka 'o e Ngaahi Pisinisi Tokangaekina e Konisiuma mo e Fakatau Lelei
10	International Import Expo in Shanghai and Meetings with Potential Investors in Shanghai, Liaoning, and Beijing.	Siaina	5-13 Novema 2019	Uluakimano Pau'u (Principal Assistant Registrar)	Va'a Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi mo e Fa'u koloa 'i he 'Ilo
11	Seminar on the design, construction and development of employment services system	Siaina	6 – 26 Novema 2019	Mele'ana Tau'aika Afemui (Assistant Secretary)	Va'a Ngaue 'a e Kakai
12	Advanced Trade Policy Course for Asia Pacific Members and Observers of the WTO, Siniva, Switzerland, 27 Sanuali - 20 Ma'asi 2020.	Siniva, Switzerland	27 Sanuali - 20 Maasi 2020	Eva 'I Mahinafekite Liava'a (Senior Assistant Secretary)	Va'a Tu'utu'uni Ngaue
13	Petroleum Pricing and Procurement Conference 2020, 'Okalani Nu'usila	Nu'usila	17-19 Fepueli 2020	Sandradee Fifita (Director Consumer Affairs) Ilaisaane Mila (Assistant Senior Price Officer)	Tokangaekina e Konisiuma mo e Fakatau Lelei

4 NGAHI OLA FAKAHOKO FATONGIA 'A E POTUNGĀUE

Ko e ngaahi ola eni 'o e ngāue 'a e tafa'aki takitaha 'a e Potungāue.

4.1 VA'A TOKANGAEKINA 'O E FAKAHOKO NGĀUE

Na'e fakataha'i 'a e va'a ni, va'a ngāue ki hono vakai'i 'o e fakahoko ngāue 'o fakatatau ki he lao mo e va'a ki he tu'utu'uni ngāue 'i he fa'unga ngāue motu'a. Na'e ha mei he ngāue ki he fokotu'utu'u fo'ou ni 'a e fiema'u ke fakafaikehekehe'i 'a e ngaahi tefito'i fatongia ke lelei ange hono fakahoko. Ko ia na'e hoko 'a e Polokalama Fakahoko Ngāue ia ko e Va'a makehe 'iate ia 'o kau ki ai hono tataki 'o e ngāue, 'a ia ko e 'Ofisi 'o e 'Eiki Minisita pea mo e 'Ofisi 'o e Pule Lahi. Na'e fakahoko 'a e ngāue ke fakangāue'i mai 'a e Tokoni Sekelitali Pule ki he va'a ni, ka na'e 'ikai ke lava pea 'oku kei 'ata pe 'a e lakanga ni.

4.1.1 TAUMU'A NGĀUE MO E NGAHI POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI

Ko e tefito'i ngāue pe taumu'a 'o e va'a ni ko hono fakapapau'i 'oku malava 'o fakahoko lelei 'a e ngaahi ngāue 'a e Potungāue mo a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue, 'aki 'a e ngaahi naunau mo e pa'anga 'oku ma'u 'e he Potungāue.

'Oku 'i ai 'a e ngāue lalahi 'e ono (6) 'a e Va'a Fakahoko Ngāue pea ko e ola ngāue takitaha 'oku hoko ia ko e 'iuniti 'i he va'a ngāue ni, 'o anga pehe ni:

1. **'Ofisi 'o e 'Eiki Minisita:** Fale'i mo tataki 'o e ngaahi hoa ngāue, tokangaekina mo pule'i hono fakahoko 'a e ngaahi Polokalama 'o e Potungāue
2. **'Ofisi 'o e Pule Lahi:** Fokotu'utu'u, pule'i mo fakahoko 'a e palani ngāue 'a e Potungāue pea mo hono tataki 'o e kau ngāue
3. **Tokangaekina 'o e Kau Ngāue:** Fakangāue'i 'o e Kau Ngāue, Fakalalaka mo hono tauhi 'o e fakahoko ngāue
4. **Tokangaekina 'o e Fakahoko Ngāue:** Tu'utu'uni Ngāue ki he Potungāue mo hono Pule'i
5. **Tokangaekina 'o e Pa'anga:** Fokotu'u mo fakahoko 'o ha tu'utu'uni ngāue ki hono pule'i 'o e pa'anga
6. **Tokangaekina 'o e Ngāue ki he Fakamatala, Fetu'utaki mo e Tekinolosia:** Tu'utu'uni ngāue mo e sēvesi ki hono tokangaekina 'o e ngāue ki he Fakamatala, Fetu'utaki mo e Tekinolosia 'a e Potungāue

4.1.2 PATISETI 'O E VA'A NI

Ko e patiseti mo e fakamole 'e he Va'a Fakahoko Ngāue ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20.

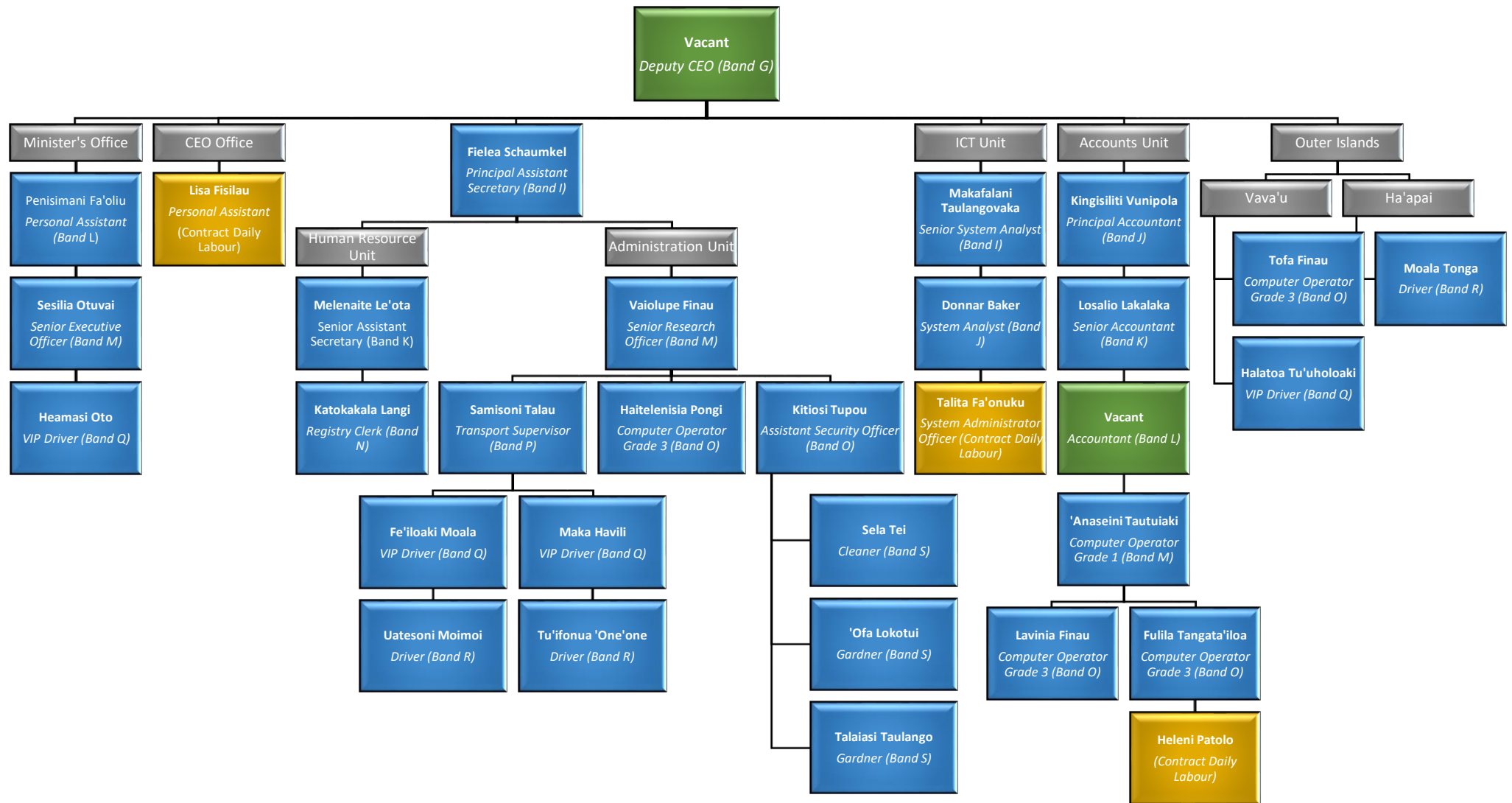
TĒPILE 8 PATISETI MO E FAKAMOLE 'A E VA'A TOKANGAEKINA 'O E FAKAHOKO NGĀUE KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/2020

FAKAMATALA	TF 2019/20 PATISETI	TF 2019/20 FAKAMOLE
Vāhenga	\$1,066,050	\$872,212
Patiseti Ngāue	\$1,241,600	\$923,945
FAKAKĀTOA	\$2,307,650	\$1,796,157

4.1.3 FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI

There was a total of 30 staff working under this division, including 3 contract daily labour (in yellow) Three works in the outer islands of Vava'u and Ha'apai. The division had 2 vacant posts (in green). Please refer to chart on the next page.

Na'e toko 30 fakakātoa 'a e kau ngāue 'i he va'a ko eni, kau ki ai 'a e kau ngāue lau 'aho 'e toko 3 (lanu engeenga). Ko e toko 3 'oku nau ngāue 'i he va'a ki motu, Vava'u mo Ha'apai. Ko e tafa'akí ni na'e 'i ai 'a e lakanga 'atā 'e 2 (lanu mata). Kataki kae vakai ki he fakatātā he peesi hoko ki hono fakaikiiki.

4.1.4 FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A TOKANGAEKINA 'O E FAKAHOKO NGĀUE KI HE 2019/20

Ko e tēpile ko eni 'oku ne fakahā atu ai 'a e ngaahi ola 'o e ngāue kuo fakahoko 'e he va'a ni, fakatatau ki he ngaahi palani ngāue mo e me'afua na'e fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga 2019 – 2020.

TĒPILE 9 OLA NGĀUE 'A E VA'A TOKANGAEKINA 'A E FAKAHOKO NGĀUE 2019/20

OLA NGĀUE 'A E VA'A FAKAHOKO NGĀUE	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
1 Fale'i mo tataki 'o e ngaahi hoa ngāue, tokangaekina mo pule'i hono fakahoko 'a e ngaahi Polokalama 'o e Potungāue	1.1 % Peseti 'o e ngaahi fokotu'u tu'utu'uni ngāue na'e tali 'e he Kapineti			
	1.2 Lahi 'o e ngaahi launga kuo fakahoko 'a e ngāue ki ai fakatatau ki he lao, tu'utu'uni ngāue mo e fakahoko ngāue 'a e Pule'anga			
2 Fokotu'utu'u, pule'i mo fakahoko 'a e palani ngāue 'o e Potungāue pea mo hono tataki 'o e kau ngāue	2.1 % Peseti 'o e ngaahi ola ngāue 'a e Potungāue kuo a'usia			
	2.2 Fakahoko 'a e ngāue ki he ngaahi launga 'i loto he 'aho 'e 2 mei hono ma'u 'o fakatatau ki he lao, tu'utu'uni ngāue mo e founga fakahoko ngāue 'a e Pule'anga	Fakahoko 'o e founga ngāue totonu		
3 Fakangāue'i 'o e Kau Ngāue, Fakalalaka mo hono tauhi 'o e fakahoko ngāue	3.1 Fakalelei'i 'a e Tu'utu'uni Ngāue 'a e Potungāue ke tali mo fakahoko 'i Sanuali	Fakakakato ki Tisema	Kakato	Hokohoko atu hono fakalelei'i fakata'u 'o fakatatau ki he ngaahi fakahoko fatongia kuo 'osi fakahoko

OLA NGĀUE 'A E VA'A FAKAHOKO NGĀUE	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
3.2 Peseti 'e 70 hono tauhi 'e he kau ngāue 'a e Tu'utu'uni Ngāue Fakapotungāue	Fakahoko 'a e ako ngāue ke faka'ilo atu 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue	Fakakato ki he kau ngāue 'o kau ki ai moe kau ngāue 'i he 'otumotu	Fakahoko fakakuata 'a e ako ngāue ki he hoko atu mo hono toe fakamanatu 'o e founga ngāue	
3.3 Peseti 'e 70 'i he me'afua (Traffic Lights) 'o e sivi'i 'o e fakahoko fatongia (PMS)	Fakakakato mo fakahu atu 'a e sivi'i 'o e PMS 'i he vaeua ta'u pea moe faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga	Fakakakato 'i he taimi 'a hono sivi'i 'o e vaeua ta'u pea moe faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga	Kuo 'omi 'e he 'ofisi 'o e PSC 'a e me'afua fo'ou (traffic light) pea 'oku ngāue 'a e timi tokangaekina 'o e kau ngāue ke fakahoko 'a e palani mo fakakau ki ai 'a e ngaahi ngāue pau moe ngaahi ngāue 'oku te fili ki ai ke a'usia 'o lahi hake 'i he peseti 'e 70 'i he ta'u fakapa'anga	
3.4 Peseti 'e 70 'a e kau ngāue 'oku nau ma'u 'a e maaka ko e 3 'i he ola hono sivi'i 'o e fakahoko fatongia (PMS)	Fakapapau'i 'oku fakalalaka 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue	Kakato – Peseti 'e 72 'o e kau ngāue na'e ma'u 'a e maaka ko e 3 'i he ola 'o e PMS	'I hono muimui'i 'o e ngaahi fakamatala ngāue, 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he kau taki ngāue ha palani ki hono fakalalaka'i 'o e fakahoko ngāue ki he tokotaha ngāue takitaha pea ke muimui'i 'aki ia 'ene fakahoko fatongia faka'aho, faka uike pea mo fakamahina.	
3.5 Fa'u 'o e Flowchart 'a e Potungāue	Kakato 'a e ngāue ki he Flowchart	Kakato	Na'e kau 'a e Potungāue ki he ngaahi Potungāue 'e 8 na'e kakato 'a 'enau fakahoko 'a e ngāue ni pea 'oku fiema'u leva ke nau hoko atu ki he ngāue hoko 'a ia ko hono fakahoko 'o e CHAR's automated Dashboard.	
3.6 Peseti 'e 70 'a e ngaahi lakanga 'ata kuo fakangāue'i lolotonga 'a e ta'u	Fakakakato 'a e to nounou 'a e kau ngāue	Na'e fakangāue'i 'a e ngaahi lakanga 'ata kotoa 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Pule 'o e Va'a Fakahoko Ngāue	Fakangāue'i 'a e lakanga 'ata 'e 7 'o e Potungāue hili hono tali	
3.7 Peseti 'e 70 'i he me'afua (HR Traffic Lights)	Ngāue ki he palopalema 'o e kau ngāue 'i he taimi totonu	Kakato	Fakalelei'i 'a e founga ngāue 'aki hono fakahu atu kei taimi 'a e ngaahi fakamatalata totonu	

OLA NGĀUE 'A E VA'A FAKAHOKO NGĀUE	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	3.8 Fakahoko 'a e savea TNA 'e 1	Kakato 'i Tisema	'Ikai kakato	Toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko
	3.9 Peseti 'e 60 hono fakahoko mo fokotu'utu'u 'o e ngaahi ako ngāue	Fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ako ngāue 'i Tisema	Hokohoko atu lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga	'Oku fakahoko 'e he 'ofisi 'o e PSC ha ngaahi ako ngāue fakalukufua 'i he ta'u fakapa'anga. Fakapapau'i 'oku kau atu ki ai 'a e kau ngāue ke faka'aonga'i 'a e faingamalie ni pea mo kole ha tokoni fakatekinikale mei he ngaahi va'a ngāue kehe.
4 Tu'utu'uni Ngāue ki he Potungāue mo hono Pule'i	4.1 Peseti 'o e kau ngāue mo e kasitoma 'oku nau fiemalie ki he 'ātakai	Tauhi ke ma'a 'a e 'elia 'o e 'ofisi	Hokohoko atu	Hokohoko atu hono muimui'i 'a e founa ngāue lolotonga mo fekumi ha founa ke fakalelei'i 'aki
	4.2 Peseti 'o e ngaahi fiema'u ki he fefononga'aki na'e fakahoko faka'aho	Pule'i 'a e tafa'aki ki he fefononga'aki ke nau fakahoko 'a e ngaahi fiema'u faka'aho ki he fefononga'aki	Hokohoko atu	Hokohoko atu hono muimui'i 'a e founa ngāue lolotonga mo fekumi ha founa ke fakalelei'i 'aki
	4.3 Peseti 'e 70 hono fakahoko 'a e ngāue fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue 'a e fakatau 'a e pule'anga (procurement)	Peseti 'e 60 hono fakahoko 'o e ngaahi poloseki kuo palani 'o 'oua 'e toe si'i hifo 'i he peseti 'e 70 fakatatau ki he PPR	Kakato	Hokohoko atu hono muimui'i mo fale'i 'o e kau taki ngāue mo pule'i 'a e ngāue ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he fakatau 'a e pule'anga mo fokotu'u atu ke fakatatau mo e ngaahi poloseki
5 Fokotu'u mo fakahoko 'o ha tu'utu'uni ngāue ki hono pule'i 'o e pa'anga	5.1 Peseti 'o e tonounou fakapa'anga 'oku ngāue ki ai 'i he ta'u fakapa'anga	Fakatatau 'a e patiseti ki he Palani Patiseti 'o e Pule'anga	Hokohoko atu	
	5.2 Peseti 'o e patiseti 'oku ngāue'aki 'i he ta'u fakapa'anga	Tali 'a e patiseti 'o e potungāue pea a'usia 'a e ngaahi taketi ki he pa'anga hu mai	Hokohoko atu	
6 Tu'utu'uni ngāue mo e sēvesi ki hono tokangaekina 'o e ngāue ki he Fakamatala,	6.1 Peseti 'e 80 'o e ngaahi to nounou fakatekinolosia 'i he palani ngāue 'oku ngāue ki ai 'i he ta'u fakapa'anga	Lele lelei 'a e ngāue'aki 'o e ngaahi sisitemi mo fakasi'isi'i 'a e palopalema 'oku hoko	Hokohoko atu	

OLA NGĀUE 'A E VA'A FAKAHOKO NGĀUE	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
Fetu'utaki mo e Tekinolosia 'a e Potungāue				
	6.2 Peseti 'o e polokalama fakakompiuta 'a e kau ngāue 'oku malava ke fakahoko ha ngāue ki ai	Ngāue'aki 'a e polokalama totonu ki he ngāue 'a e kau ngāue	Hokohoko atu	
	6.3 % Peseti 'o e kau ngāue 'oku nau fiemalie 'i he me'a ngāue	Tokoni fakatekinolosia 'oku fakahoko faka'aho	Hokohoko atu	

4.2 VA'A FA'U TU'UTU'UNI NGĀUE MO E PALANI

Ko e va'a ko 'eni na'e 'i he malumalu ia 'oe Va'a Tataki Ngāue. Na'e 'iai e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou 'a e Potungāue fakataha moe kau taki fo'ou, 'o hoko ai ke mavahe 'a e va'a ni mei he malumalu 'o e Va'a Tataki Ngāue 'o hoko ko e va'a makehe 'i Novema 'o e ta'u 2019. 'I Tisema 'o e ta'u 2019, ko e lakanga pule ngāue 'a e va'a ni na'a fakafonu ia pea na'e 'ofi 'a e va'a ni ke fakakakato 'enau fiema'u kaungāue. Ko e lakanga 'ataa pe 'e taha na'e fiema'u 'aia kihe tafa'aki fakalao ka na'e 'ikai ola lelei e feinga ki hono tapuni e lakanga ko 'eni.

4.2.1 TAUMU'A NGĀUE MO E NGAHI POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI

Ko e Va'a Fa'u Tu'utu'uni Ngāue moe Palani 'oku tokoni ia kihe palani fakalalakala fakafonua 'a Tonga 'aia ko e *"ngāue fakataha 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha ke langa hake 'a e Palani faka'ekonōmika 'o e Fonua"*. 'I he'ene pehe, kuo fokotu'u ai 'e he va'a ni ha ngaahi ola fakangāue ke a'usia ai "a e ngāue fakataha 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha ke langa hake 'a e Palani faka'ekonōmika 'o e Fonua.

Fakatatau ki he ngaahi me'a kuo fakahā 'i 'olunga, 'oku 'iai ai e taumu'a ngāue 'e tolu (3) 'a e va'a ni pea ko e taumu'a ngāue takitaha 'oku 'i he malumalu ia 'o e tafa'aki takitaha 'o anga pehe ni:

- 1) **Tu'utu'uni Ngāue mo e Vā fengāue'aki** – Fakahoko e ngaahi fale'i moe ngaahi tokoni ki hono a'usia e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Potungāue.
- 2) **Palani mo e Vakai'i 'o e fakahoko ngāue** – Ngaahi palani ngāue ke fakalalakala e fakahoko fatongia 'a e Potungāue.
- 3) **Ngaahi Ngāue Fakalao** – Fakahoko e ngaahi fale'i fakalao moe ngaahi tokoni ke a'usia e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Potungāue.

4.2.2 PATISETI 'A E VA'A NI

Ko e anga 'eni e fokotu'utu'u e patiseti moe ngaahi fakamole 'a e va'a Fa'u Tu'utu'uni Ngāue moe Palani kihe ta'u fakapa'anga 2019/20.

TĒPILE 10 PATISETI MO E FAKAMOLE 'A E VA'A FA'U TU'UTU'UNI NGĀUE MO E PALANI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/2020

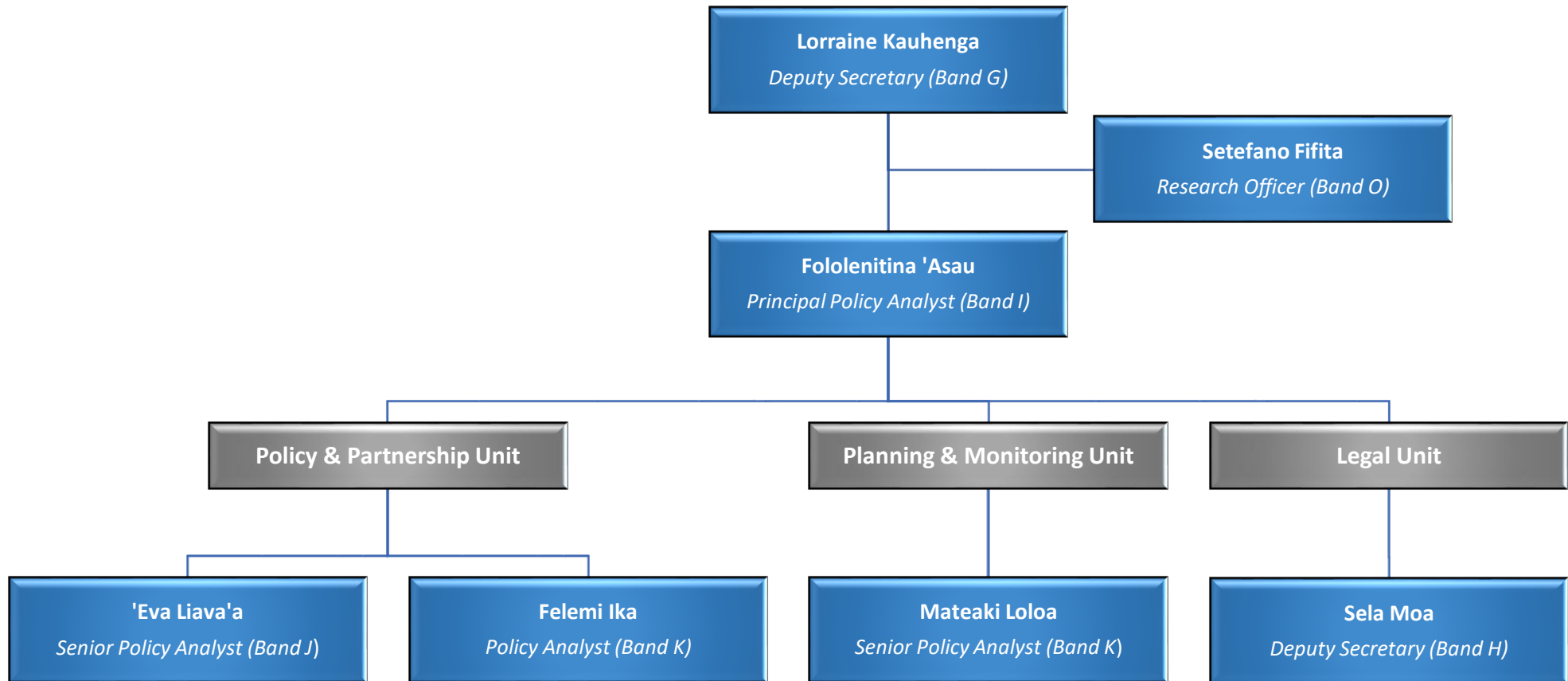
FAKAMATALA	TF 2019/20 PATISETI	TF 2019/20 FAKAMOLE
Vāhenga	\$191,700	\$170,939
Patiseti Ngāue	\$375,100	\$96,490
FAKAKĀTOA	\$566,800	\$267,492

Na'e ngāue'aki 'e he va'a ni 'a e peseti 'e 89 mei he 'enau patiseti fakalukufua 'aia ko e kongalaahi na'e fakataumu'a kihe Vāhenga e kau ngāue pea ko e peseti pe 'e 25 'o e patiseti ngāue na'e malava ke ngāue'i.

'Oku fakahā mai mei heni 'a e 'ikai ke muimui e va'a ni ki he palani ngāue na'e fokotu'utu'u 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni. Makatu'unga mei he 'ikai ke nau muimui ki he ngaahi palani ngāue, na'e 'ikai ke malava ke ngāue'i kakato e patiseti ngāue ne vahe ke ngāue'aki 'e he va'a ngāue ko'eni.

4.2.3 FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI

Ko e va'a ngāue ko'eni na'e 'i ai e kaungāue tu'upau 'e fitu (7). Ko e lakanga 'o e Tokoni Pule Lahi na'e fakafonu ia lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga ni. Ko e fa'unga 'o e va'a ngāue ko'eni 'oku ha atu 'i he fakatātā fika 7.

4.2.4 FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A FA'U TU'UTU'UNI NGĀUE MO E PALANI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20

Ko e tēpile 'i lalo 'oku ne fakaha ai e ngaahi fakahoko fatongia 'a e va'a ngāue 'o fakahoa ki he ngaahi Ola Fakangāue mo e ngaahi Me'afua Fakahoko Fatongia (KPIs) 'aia na'e fokotu'u he ta'u fakapa'anga 2019-2020.

TĒPILE 11 OLA NGĀUE 'A E VA'A FA'U TU'UTU'UNI NGĀUE MO E PALANI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20

OLA NGĀUE 'A E VA'A FA'U TU'UTU'UNI MO E PALANI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TAKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHĀ'U
1 Fokotu'utu'u ha founga ngāue ke fakahoko ai e ngaahi fale'i moe ngaahi tokoni ki hono a'usia e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Potungāue.	1.1 Fa'unga 'o ha palani ngāue ki he vā fengāue'aki pea mo e sekitoa taautaha	Fakakakato ia he kuata ua 'o e ta'u 2019 ki Novema	Na'e 'ikai lava ke a'usia e ngāue ko 'eni. Kuo 'osi kamata pe ngāue hange ko e fekumi ki ha ma'u'anga fakamatala moe fa'u palani ka ko hono fakahoko e ngāue 'oku kei fai e ngāue kiai.	Ko e ngāue ko 'eni 'e hokoatu ki he ta'u fakapa'anga hoko. 'Oku mahu'inga 'aupito e ngāue ko 'eni ki hono fakahoko mo fakalalaka hake e ngaahi fa'u tu'utu'uni 'a e Potungāue. Ko e hingoa 'o e palani ngāue ko 'eni 'e liliu ia 'o ui ko e palani ngāue talatalanoa pea moe seiktoa taautaha ke hulu'i ai e taumu'a 'o e ngāue ko'eni 'aia ko hono langa hake e mngaahi vā fengāue'aki pea ke toe vaofi ange e fetu'utaki.
	1.2 Hala fononga ki hono fakalelei'i e Lao ki he Ngaahi Pisinisi	Fakakakato ia he kuata 'uluaki 'i Sepitema	Na'e kakato e ngāue ko 'eni pea na'e fakapaasi ia mei he Kapineti 'i Novema 'o e ta'u 2019.	Hokohoko atu e fetu'utaki pea mo e va'a lesisita pisinisi mo e fa'u koloa 'ilo fo'ou ke fakapapau'i e ngaahi fiema'u 'a e hala fononga he 'oku 'osi e taimi ki he ta'u 2020/21.
	1.3 Hala fononga ki hono fakalelei'i e Lao ki he Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Fo'ou	Fakakakato ia he kuata ua 'i 'Okatopa	Na'e paasi e ngāue ko 'eni ki he va'a fa'u koloa 'i he 'ilo fo'ou.	
	1.4 Tu'utu'uni Ngāue ki hono Fakatau 'o e Ngaahi Koloa Ngaohi 'i Tonga	Fakakakato ia he kuata tolu 'i Fepueli	Na'e 'ikai ke a'usia e ngāue ko 'eni. Fakatatau ki he ngāue ki he sekitoa taautaha, ko e ngaahi fekumi kihe ma'u'anga fakamatala kuo 'osi maau ia ka ko hono fakahoko e tu'utu'uni ngāue 'oku kei fai e ngāue kiai.	Ko e ngāue ko'eni 'oku kei fiema'u ia mei he va'a tokoni ki he ngaahi pisinisi pea 'e fakahoko ia he ta'u fakapa'anga hoko.

OLA NGĀUE 'A E VA'A FA'U TU'UTU'UNI MO E PALANI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TAKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHĀ'U
	1.5 Savea ki he Ngaahi Sekitōa 'ikai ke lesisita	Fakakakato ia he kuata fa 'i Sune	Na'e toloi e ngāue ko'eni makatu'unga mei he mahaki faka'auha fakamamani lahi ko e Koviti-19. Na'e 'unu ai e va'a ko'eni 'o tokoni ki hono tanaki mai mo hono 'analaiso e ngaahi foomu ki he tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga ki he Koviti-19.	Ko e savea 'e fakahoko ia he kamata e ta'u fakapa'anga fo'ou ke tokoni ki he fa'u tu'utu'uni ma'ae ngaahi sekitoa te'eki ke lesisita tautautefito ki he ngaahi uesia kuo hoko mei he Koviti-19.
	1.6 Palani ngāue 'a e va'a Ngāue 'a e Kakai ki he ngaahi sekitoa 'ikai ke lesisita	Fakakato ia he kuata 4 'i Sune	Na'e kaniseli mai e ngāue ko 'eni mei he va'a Ngāue 'a e Kakai.	
2 Fokotu'u ha founga ngāue ki hono fakahoko e ngaahi fale'i fakalao moe ngaahi tokoni ki hono a'usia e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Potungāue.	2.1 Fakakakato e ngāue ki he Lao ki hono Malu'i e Konisiuma pea mo e hala fononga kimu'a ki he Tu'utu'uni Ngāue ki he Fe'au'auhi	Fakakakato ia he kuata ua 'i Tisema	Na'e tataki 'eni 'e he va'a malu'i e konisiuma pea mo e fefakatau'aki lelei. Ko e lao fakaangaanga na'e fakakakato ia pea ko e va'a fa'u tu'utu'uni ngāue na'e tokoni ki hono fakahoko e ako fekau'aki mo e lao ko'eni. Na'e 'iai moe fale'i ne fakahoko ki hono fa'unga 'o e fo'i lao pea mo e tu'utu'uni ngāue ki he fe'au'auhi.	Hokohoko atu pe e ngāue pea moe va'a malu'i e konisiuma pea moe fefakatau'aki lelei ki he lao pea mo e tu'utu'uni ngāue ki he fe'au'auhi.
	2.2 Tu'utu'uni ki he pule'i e ngaahi totongi	Fakakakato ia he kuata ua 'i Tisema	Ko e lao ki he pule'i e ngaahi totongi na'e fatu ia pea na'e tokanga'i ia 'e he va'a malu'i e konisiuma pea moe fefakatau'aki lelei. Na'e tokoni e va'a ko'eni ki hono fakahoko e ngaahi fale'i kae'uma'a e polokalama ako ki he lao ki he pule'i e totongi moe vahe.	Hokohoko atu e ngāue mo e va'a malu'i e konisiuma pea moe fefakatau'aki lelei ke fakapapau'i e fakapaasi e lao ki he pule'i e ngaahi totongi kae hokoatu kihe tu'utu'uni ngāue.
	2.3 Lao ki he Sosaieti moe Kuletiti 'Iunioni	Fakakakato he kuata ua 'i Tisema	Na'e toloi e ngāue ko 'eni ki he ta'u fakapa'anga hoko.	
	2.4 Lao ki he 'Inivesimeni Muli	Fakakakato he kuata ua 'i Novema	Ko e lao ko'eni na'e fakahu ki he 'ofisi 'a e 'Ateni Seniale.	Ke fakahu kimu'a he hu 'a e Fale'alea 'i he ta'u fakapa'anga hoko, Siulai 2020.

OLA NGĀUE 'A E VA'A FA'U TU'UTU'UNI MO E PALANI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TAKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHĀ'U
	2.5 'Analaiso e Tu'utu'uni ki he 'Inivesimeni Muli	Fakakakato he kuata fa 'i Sune	Ko e tu'utu'uni na'e 'osi fa'u ka 'oku 'iai e ngaahi liliu moe ngaahi founa ngāue 'oku fakatatali ke fakapaasi e lao ki he 'Inivesimeni Muli mei Fale'alea.	Kamata e ngāue ki he tu'utu'uni he taimi 'e fakahu 'a e e lao ki he 'Inivesimeni Muli ki Fale'alea.
	2.6 Fakalelei'i e Lao ki he Laiseni Pisinisi	Fakakakato he kuata tolu 'i Ma'asi	Na'e fakatatali e lao ko 'eni he na'e mu'omu'a e ngāue ki he lao ki he 'Inivesimeni Muli pea Ngaahi Fakatonutonu.	Fetu'utaki ki he va'a lesisita pisinisi pea mo e fa'u koloa 'i he 'ilo fo'ou ki he hala fononga kimu'a.
3 Fokotu'u ha founa ngāue ki hono fakahoko ha ngaahi palani ngāue ke vakai'i e fakahoko ngāue ke fakalelei'i 'aki e ngāue 'a e Potungāue.	3.1 Fakakato e palani ngāue fakata'u	Fakakato ia he kuata 'uluaki 'i 'Aokosi	Na'e kakato e ngāue ko'eni he taimi ne tuku mai. Na'e fakahoko e talatalanoa moe kau taki ngāue ki ha ngaahi founa ke fakalelei'i ai e ngāue ki he palani fakata'u 'a e Potungāue.	Hokohoko atu pe ngāue ki hono fakalelei'i e palani fakata'u pea mo fekumi ki ha ngaahi founa ke toe lelei ange ai e ngāue ko'eni.
	3.2 Fakahu e Lipooti fakata'u ki he ta'u 2018/19 ki Fale'alea	Fakapaasi 'e he Fale'alea 'i Sepitema	'Oku te'eki kakato e ngāue ko'eni. Na'e feinga 'a e va'a ko'eni ke fakakakato e ngaahi lipooti ki he ta'u fakapa'anga 2016/17 pea mo e 2017/18. Na'e ofi e n Ongo lipooti ko'eni ke kakato 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga.	'E kamata e ngāue ki he lipooti fakata'u 2018/19 he 'osi pe hono fakahu e ongo lipooti ko'eni ki he Kapineti.
	3.3 Mape 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi va'a ngāue	Fakakakato ki Tisema 'o e ta'u 2019	Na'e kakato 'a e mape ni 'i Siulai 'o e ta'u 2019. 'I he'ene a'u mai ki Ma'asi 'o e ta'u 2020, na'e fokotu'u mai 'e he Komisoni ki he kau sevanti sivile ke ngāue'aki 'a e mape fo'ou kae ngāue'aki pe founa ngāue tatau. Na'e fai e sio ki hono fakalelei'i e mape na'e 'osi fakakakato ke fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'a e Komisoni. Na'e fakahu atu 'a e palani ngāue 'a e Potungāue 'i Sune 'o e ta'u 2020.	Na'e fili 'a e Potungāue ke kau he Potungāue 'e valu (8) ke kamata hono ngāue'aki me'angāue ko e CHAR's Dashboard. Ko e me'angāue 'eni 'oku tokoni lahi ia ki he e-government pea 'e tokoni ai 'a e va'a ngāue ki he va'a tataki ngāue ki hono fakahoko e ngāue ko'eni he kuo 'osi 'ave e ngāue ko'eni kihe va'a tataki ngāue.

OLA NGĀUE 'A E VA'A FA'U TU'UTU'UNI MO E PALANI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TAKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
3.4 Vakai'i e ngaahi ola fakangāue	Lipooti Faka-kuata	Na'e fakahu kotoa 'u lipooti faka-kuata 'a e Potungāue ki he 'Ofisi Palemia 'i he taimi na'e 'osi kiai.	Hokohoko atu ngāue ki hono fakalelei'i e founa ngāue pea ke siofi ha ngaahi founa ke toe lelei ange hono fakahoko e fa'u lipooti.	
3.5 Ngaahi poloseki	Hokohoko/faka-kuata	'Ikai ke 'iai ha poloseki fo'ou.	Ko e ngāue ko'eni 'e 'ikai toe fakahoko ia 'e he va'a ko'eni. Ko e fatongia 'eni 'a e va'a ngāue takitaha ke nau fekumi ki he ngaahi poloseki 'oku fiema'u 'e he va'a ngāue takitaha.	
3.6 Ngaahi polokalama ako fakaloto'i Potungāue	Polokalama ako fakaloto'i Potungāue	Fakahoko e polokalama ako ki he ngaahi founa hono tanaki mo hono faile e ngaahi naunau 'a e va'a ko'eni. Ko hono fakahoko e polokalama ako ko'eni ke 'ilo 'e he kau ngāue 'a e founa ke ngāue'aki.	Toe lahi ange e ngaahi polokalama ako 'okui fiema'u ma'ae kaungāue pea ke fakahoko.	

4.3 VA'A LESISITA 'O E NGAahi PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU

4.3.1 TAUMU'A NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI

'Oku tokoni 'a e ngāue 'a e Va'a ki he Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi & Fa'u Koloa 'i he 'Ilo ki he ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF II) ke "fakamalohia 'a e 'ātakai fakapisinisi".

'Oku 'i ai 'a e polokalama iiki 'e tolu 'i he va'a ngāue ni:

1. **Lesisita 'o e Pisinisi & Fakamatala:** Fa'u mo fakahoko ha palani ngāue ke fakahoko ha lesisita pisinisi, me'a ngāue, moe fakamatala 'oku lelei.
2. **Fokotu'utu'u mo fakahoko 'o e palani ngāue ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi Lao mo e Tu'utu'uni Ngāue fekau'aki mo e pisinisi:** Fa'u mo fakahoko ha palani ngāue ke fakalelei'i 'a e fa'unga moe fiema'u fakapisinisi fakalotofonua
3. **Fa'u Koloa 'i he 'Ilo Fo'ou:** Fa'u ha polokalama ngāue ke fakalelei'i 'a e 'ātakai fakalao ki he IP pea mo tokonia ke fakamalohia 'a e ngaahi pisinisi.

4.3.2 PATISETI 'O E VA'A NI

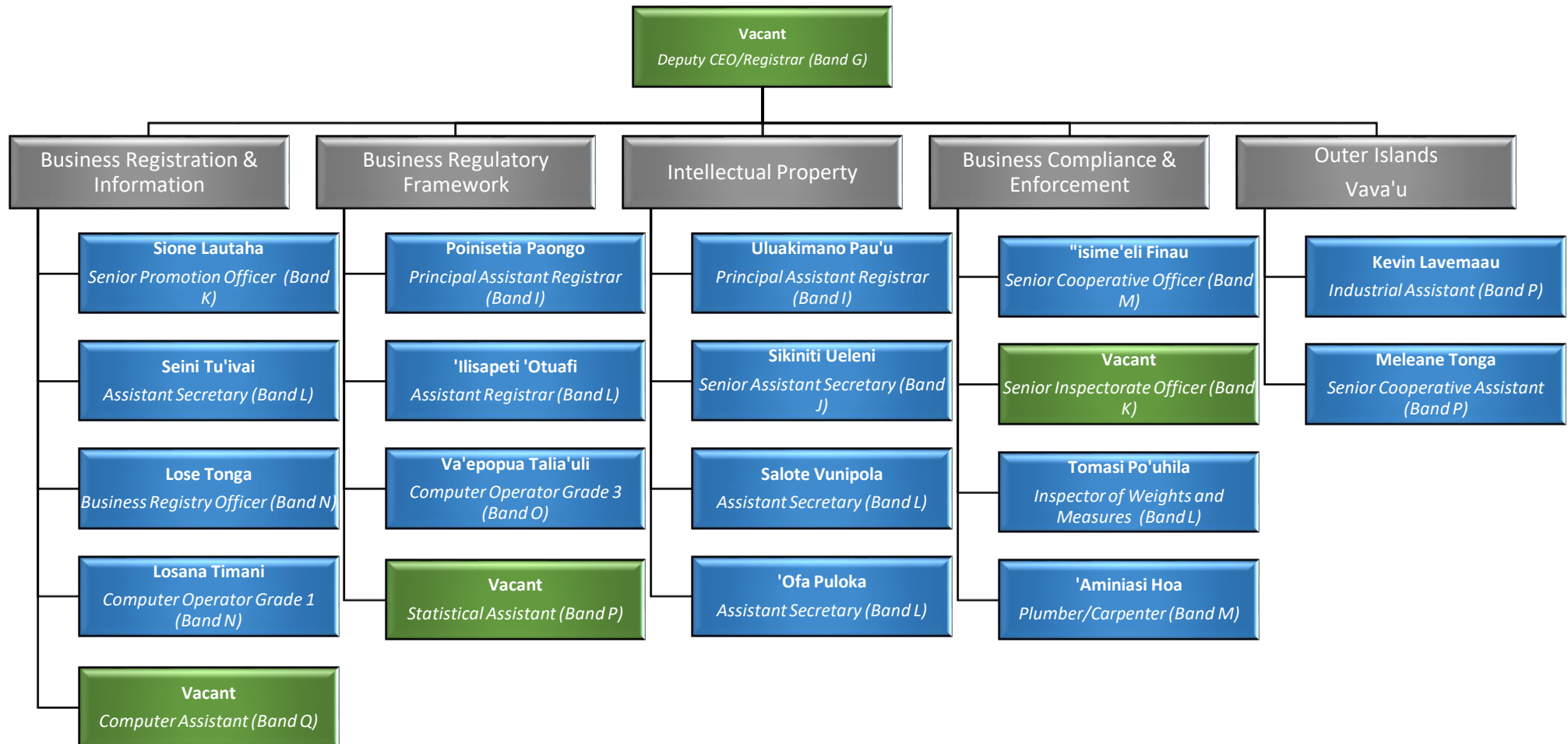
Ko e patiseti mo e fakamole 'e he Va'a Fakahoko Ngāue ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20.

TĒPILE 12 PATISETI MOE FAKAMOLE 'A E VA'A LESISITA 'O E NGAahi PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/2020

FAKAMATALA	TF 2019/20 PATISETI	TF 2019/20 FAKAMOLE
Vāhenga	\$627,850	\$540,022
Patiseti Ngāue	\$504,400	\$238,644
FAKAKĀTOA	\$1,132,250	\$778,666

4.3.3 FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI

Na'e toko tahaono (16) 'a e kau ngāue 'i he va'a ni, kau kiai mo e kau ngāue 'i motu. 'I he'ene a'u ki Sune 2020, na'e 'i ai 'a e lakanga 'atā 'e fā (4). Vakai ki he fakatātā he peesi hoko ki he fakaikiiki.

4.3.4 FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A LESISITA 'O E NGAahi PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20

Ko e tēpile ko eni 'oku ne fakahā atu ai 'a e ngaahi ola 'o e ngāue kuo fakahoko 'e he va'a ni, fakatatau ki he ngaahi palani ngāue mo e me'afua na'e fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga 2019 – 2020.

TĒPILE 13 OLA NGĀUE 'A E VA'A LESISITA 'O E NGAahi PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE KI HE LESISITA 'O E NGAAHI PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
1 Fa'u mo fakahoko ha palani ngāue ke toe lelei ange hono lesisita 'o e pisinisi, ngaahi me'a ngāue moe fakamatala	1.1 Fakahoko ngāue 'a e Senita ki he Ngaahi ngāue fakapisinisi 'o fakatatau ki he ngaahi fakamatala 'oku fiema'u 'e he kau kasitoma 'i he 'otumotu	Langa mo fokotu'u ha Senita ke tokanga makehe ki he Ngāue moe Fakamatala Fakapisinisi 'i Ha'apai mo 'Eua pea fakalelei'i 'a e senita 'i Vava'u	Te'eki ke fakahoko	Toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko
	1.2 Fakahoko 'a e ngaahi fiema'u 'a e kasitoma ki he fakamatala moe lesisita pisinisi 'o fakatatau ki he taimi 'oku taketi ki ai	Fakahoko ha ako ngāue makehe ki he kau ngāue 'i he Senita ki he Ngāue Fakapisinisi moe Fakamatala	Kakato	
	1.3 Ma'u 'e he Potungāue 'a e fakamatala totonu ki he fiema'u 'o e lesisita pisinisi 'i he ngaahi 'elia kotoa 'i Tonga ni	Fa'u mo tuku atu 'o e ngaahi fakamatala ki he pisinisi 'o kau ki ai mo e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u mei he ngaahi Potungāue moe kautaha felave'i 'oku fiema'u ke tanaki mai Fakatahataha'l mo teuteu'l 'a e ngaahi fakamatala 'i ha tohi ke tuku atu ki he kau kasitoma	Te'eki ke kakato	Toe ngāue vaofi ange moe ngaahi Potungāue moe kautaha. Toe toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko .

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE KI HE LESISITA 'o e NGAAHI PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	1.4 Fakahoko fakamahaina 'a e ngaahi polokalama ako	Fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e fakataha moe polokalama ako mo e ngaahi pisinisi	Te'eki ke kakato	Toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko
	1.5 Fakahoko 'a e ngaahi lipooti 'i loto 'i he taimi fakalao	Sivi'i 'o e ngaahi tohi kole mo e fakamatala ki he lesisita pisinisi, sosaieti fakakautaha, ngaahi koloa 'a e ngaahi ngāue'anga, 'inivesimeni muli, mo hono fakahu kotoa atu 'o e ngaahi faile kuo fakahu mai ke lesisita.	Kakato	
	1.6 'Oatu 'a e tohi tali totongi tonu ki he kasitoma pea mo fakahu atu 'a e pa'anga 'i he taimi totonu	Pule'i 'o e ngaahi tohi tali totongi mo e ngaahi totongi kotoa pe 'i he tu'utu'uni ngāue 'oku ngāue ki ai 'a e Lesisita	Kakato	
	1.7 Fakakau atu ki he lesisita 'i he 'initaneti 'a e ngaahi fakamatala kotoa pe fekau'aki moe lesisita 'oku pule'i 'e he Potungāue	Fakahoko mo hono fakalelei'i 'a e sistemi ke fakafaingofua'i 'a e lesisita ki he pisinisi 'o ngāue'aki 'a e 'initaneti	Kakato	
	1.8 Fakasi'isi'i 'a e 'aho 'oku ngāue ai ki he tohi kole BL, BN, Ngaahi Kautaha, FIR; IS, CT.	Fakahoko lelei 'a e ngāue ki he Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi mo e Tu'utu'uni Ngāue; Lao ki he Hingoa 'o e Pisinisi mo e Tu'utu'uni Ngāue; Lao ki he Ngaahi Kautaha mo e Tu'utu'uni Ngāue; Lao ki he 'Inivesimeni muli mo e ngaahi tu'utu'uni; Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fakatahataha mo e Tu'utu'uni Ngāue; Lao ki he Ngaahi Talasiti Ngāue 'Ofa	Kakato	
2 Fa'u mo fakahoko ha palani ngāue ke	2.1 Tali 'e he Kapineti 'a e Tu'utu'uni Ngāue mo e Fa'unga ki he Fakalelei'i	Tali 'e he Kapineti 'a hono fakalelei'i 'o e palani ngāue	Kakato	

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE KI HE LESISITA 'o e NGAAHI PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
fakalelei'i 'a e fa'unga fakalao ki he pisinisi	'a e fakalalaka 'o e pisinisi.			
3 Palani ngāue ke fakahoko ha lesisita, me'a ngāue ma'ae IP 'oku ne malu'i 'a e IPRs	3.1 'Ofisi 'o e faka'ilonga fefakatau'aki IPAS pea mo fakalelei'i 'a e ngaahi founa ngāue	Fakalelei'i 'o e ngaahi fakamatala ki he faka'ilonga fefakatau'aki, vakai'i moe ngaahi tanaki'anga fakamatala moe founa ngāue Fakalahi hono paaki 'o e ngaahi fakamatala mei he fakakuata ki he fakamahina Vakai'i mo fakalelei'i 'a e founa ngāue ke ha mai 'a e ngaahi ngāue mo fakalalaka'i 'a e IPAS	Kakato	
	3.2 Fakafetongi 'o e ngaahi fakamatala mo e WIPO Global Brand, Tisaini pea moe tanaki'anga fakamatala ki he 'ilo fo'ou	Fakafetongi fakamatala moe WIPO Global Brand 'o ngāue'aki 'a e founa ki he 'ilo fo'ou fakamamani lahi	Kakato	
	3.3 Fa'u 'o e IPAS Patents mo e founa fakangāue 'i hono tokoni'i 'e he WIPO	Fakahoko 'e he WIPO 'a e ako ngāue fakalotofonua mo fakatu'apule'anga ki he IPAS mo e ngaahi sistemi 'o e WIPO	Te'eki ke kakato	Toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko
		Kamata 'a e ngāue ki he kongā 'o e alea Madrid	Kakato	
	3.4 Fakasi'isi'i 'a e taimi ngāue ki he tohi kole kuo kakato ke si'i hifo 'i he mahina 'e tolu	Talitali 'o e ngaahi tohi kole fo'ou mo e ngaahi fakamatala ki he 'ofisi Tanaki mo hono tuku atu 'o e ngaahi fakamatala tali totongi	Kakato	

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE KI HE LESISITA 'o e NGAAHI PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
		Sivi'i 'o e ngaahi faka'ilonga fefakatau'aki mo hono tuku atu 'o e ngaahi fakatokanga ki he lipooti 'o e sivi	Kakato	
		Teuteu'i 'o e kasete	Kakato	
		Paaki 'o e ngaahi tohi kole kuo tali		
		Lesisita 'o e ngaahi faka'ilonga fefakatau'aki, 'ilo fo'ou pea moe tisaini fakangāue'anga		
		Fakafo'ou mo hono liliu 'o e tu'asila 'o e tokotaha 'o'ona 'a e pisinisi		
		Fakahoko 'a e fekumi ki he kau fekumi mo e ngaahi lipooti		
		Fakahoko 'a e ngāue ki he ngaahi fakamatala mahu'inga		
		Fakahoko 'a e ngaahi liliu ki he tohi kole fo'ou		
	3.5 Fakalelei'i 'o e ma'u'anga fakamatala 'i he 'otumotu	Fakalelei'i 'o e ma'u'anga fakamatala IP 'i Ha'apai	Te'eki ke kakato	
		Tauhi mo fakalelei'i 'a e 'elia 'i he 'ulu'i 'ofisi 'oku fakahoko atu ai 'a e ngaahi sēvesi moe fakamatala ki he IP	Kakato	
	3.6 Kamata'i 'o e fakamatala IP 'i he 'initaneti (website)	Fakangāue'i mai ha tokotaha ngāue fakatekinikale ke ne fa'u 'a e peesi faka'initaneti (website)	Te'eki ke kakato	
		Fakatahataha'i 'o e tanaki 'a e ngaahi fakamatala 'o paaki 'i he WIPO pea mo e Global Brand pea moe fakamatala lelei mei he IPAS	Kakato	
		Fakaava mo tu'uaki atu hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala ki he IP 'i he 'initaneti		

OLA NGĀUE 'A E VA'Ā NGĀUE KI HE LESISITA 'o e NGAAHI PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	3.7 Kau atu 'a tonga ki he founga ngāue Madrid	Kapau 'e kakato 'a e ngaahi ngāue 'oku ha atu 'i 'olunga pea 'e fakahu atu leva 'a e ngaahi fakamatala ke tau kau atu ki ai	Te'eki ke kakato	
	3.8 Fakalahi 'a e ngaahi polokalama ako ki he kakai moe ngaahi pisinisi	Tufa 'o e ngaahi naunau tu'uaki	Kakato	
4 Polokalama ngāue ke fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue fakalao ki he IP fakalotofonua pea mo fakamalohia 'a e ngaahi pisinisi	4.1 Fakamatala faka'ofisi 'a e faka'ilonga fefakatau'aki IPAS pea mo fakalelei'i 'a e founga ngāue	Fakalelei'i mo fakakakato 'a e ngaahi naunau ngāue, fakamatala mo e founga ngāue ki he ngaahi faka'ilonga (trademark) Toe fakalahi hake hono paaki 'o e ngaahi fakamatala mei he fakakuata ke fakamahina Fakalelei'i 'a e tu'unga 'o e founga ngāue mo e ngaahi me'afua 'a e IPAS.	Kakato	
	4.2 Fakafetongi fakamatala moe maaka fakamamani lahi 'o e WIPO, Tisaini moe Fakamatala ki he 'ilo fo'ou	Fakafetongi 'o e ngaahi fakamatala moe WIPO Global 'o ngāue'aki 'a e founga ki he 'ilo fo'ou fakamamani lahi	Kakato	
	4.3 Fakatahataha'i 'o e Patent mo e ngaahi founga fakangāue'anga he tokoni mai 'a e WIPO	Fakahoko 'e he WIPO ha ako ngāue ki he'enau sistemi pea mo e IPAS fakalotofonua mo fakatu'apule'anga Fokotu'utu'u 'o e Madrid	Te'eki ke kakato	Toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko
			Kakato	

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE KI HE LESISITA 'o e NGAAHI PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
4.4 Holo hifo ke si'l ange 'i he mahina 'e tolu 'a e ngāue ki he ngaahi tohi kole kuo kakato	<p>Talitali 'o e ngaahi tohi kole fo'ou moe ngaahi fakamatala 'oku fakahu mai ki he 'ofisi</p> <p>Sivi'i 'o e ngaahi faka'ilonga fefakatau'aki mo hono tuku atu 'o e fakatokanga moe lipooti sivi</p> <p>Teuteu'i 'o e Kasete</p> <p>Paaki 'o e ngaahi tohi kole kuo tali</p> <p>Lesisita 'o e ngaahi faka'ilonga fefakatau'ak'i, patent pea moe ngaahi tisaini ngāue'anga</p> <p>Fakafo'ou moe liliu 'o e tu'asila pe tokotaha 'o'ona 'a e pisinisi</p> <p>Fakahoko 'o ha fekumi ki he kakai fekumi moe ngaahi lipooti kehe</p> <p>Ngāue ki he ngaahi kole vivili pea moe liliu ki he ngaahi tohi kole</p>	Kakato	Kakato	
4.5 Fakalelei'i 'o e ngaahi ma'u'anga fakamatala 'i he 'otumotu	<p>Fakalelei'i 'o e ma'u'anga fakamatala 'i Ha'apai</p> <p>Tauhi mo fakalelei'i 'a e 'elia 'i he 'ulu'i 'ofisi ki he sēvesi pea moe ngaahi fakamatala IP</p>	Te'eki ke kakato	Kakato	Toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko
4.6 Huufi 'o e peesi initaneti pea oatu 'a e ngaahi fika fekau'aki mo e IP he initaneti	Fakangāue'i mai ha tokotaha ngāue fakatekinikale ke ne fa'u 'a e peesi he initaneti	Te'eki ke kakato	Te'eki ke kakato	Toloi

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE KI HE LESISITA 'o e NGAAHI PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
		Fakatahataha'i 'o e tanaki 'a e ngaahi fakamatala 'o paaki 'i he WIPO pea mo e maaka fakamamani lahi pea moe fakamatala lelei mei he IPAS	Kakato	
		Huufi mo hono tu'uaki atu 'o e ngaahi fakamatala IP 'i he 'initaneti	Kakato	
	4.7 Kau atu a Tonga he Alea Madrid	Ka kakato 'a e ngaahi ngāue 'i 'olunga, 'e teuteu leva 'a e ngaahi ngāue ke kau 'a Tonga 'i he Alea Madrid	Te'eki ke kakato	Ngāue vaofi ange moe ngaahi Potungāue moe hoa ngāue felave'i Toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko
	4.8 Fakalahi 'a e polokalama ako ki he ngaahi pisinisi moe kakai	Tufa atu 'o e ngaahi naunau tu'uaki	Kakato	
5 Ko ha palani ngāue ke fakalelei'i 'a e 'ātakai fakalao 'a e IP fakalotofonua pea mo fakamalohia 'a e ngaahi pisinisi	5.1 Fa'u ha palani ngāue fakafonua fo'ou	Ngāue faka'osi ki he fakamatala kae fakahu atu ki he Kapineti Tu'utu'uni Kapineti Fakahoko 'a e palani ngāue fakafonua ki he IP	Te'eki ke kakato	Toloi ki he ta'u fakapa'anga jhoko
	5.2 Palani ngāue ki hono tu'uaki mo faka'ilo atu 'a e IP	Fakahoko 'a e palani ki he polokalama ako moe tu'uaki	Kakato	

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE KI HE LESISITA 'o e NGAAHI PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	5.3 Fakahoko 'a e fa'unga fakalao mo e tu'utu'uni ngāue ki he IP	Fakalelei'i mo teuteu 'a e Lao ki he Ngaahi Koloa 'a e Ngaahi Ngāue'anga mo e Tu'utu'uni ngāue	Te'eki ke kakato	Toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko
	5.4 Tali 'e he Pule'anga ke kau atu 'a Tonga ki he aleapau Madrid	Fengāue'aki mo e WIPO ke fakapapau'i 'oku mateuteu 'a Tonga ke kau atu ki he ngaahi talite Fealea'aki mo e WIPO 'i he fokotu'utu'u ngāue ki he Talite (Protocol) Madrid	Te'eki ke kakato	Hokohoko atu 'a e fengāue'aki mo e WIPO
	5.5 Toe vakai'i 'a e ngaahi me'afua fakatu'apule'anga 'e lelei ma'a Tonga	Kamata hono vakai'i 'a e ngaahi fiema'u 'o e Talite Fakatu'apule'anga 'a Tonga	Te'eki ke kakato	Toloi
	5.6 A'usia 'a e ngaahi me'afua fakahoko fatongia	Fakahoko 'o e palani fakata'u Palani'i 'o e palani ngāue fakata'u 'a e IP ki he 2020/2021 Muimui'i mo sivi'i 'a e ngaahi palani 'a e IP Muimui'i mo sivi'i 'a e patiseti 'o e IP	Kakato	
6 Palani ngāue ke faka'ai'ai 'a e 'ilo fo'ou ke fakamalohia 'a e ngaahi pisinisi	6.1 Fakalahi hono faka'ilo atu 'o e IP ki he ngaahi pisinisi moe komiuniti	'A'ahi atu ki he ngaahi kautaha ke fakahoko ha polokalama ako Kau atu ki he ngaahi konifelenisi 'a e sekitoa taautaha Foaki atu ha pale ki ha tokotaha ngāue 'i he ngaahi kautaha ke faka'ilonga'i 'a e ngaahi 'ilo fo'ou makehe Fengāue'aki moe MIA hono fokotu'utu'u 'o e taimi 'a'ahi ki he ngaahi kolo	Te'eki kakato	Toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE KI HE LESISITA 'o e NGAAHI PISINISI & FA'U KOLOA 'I HE 'ILO FO'OU	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
		Fa'u ha polokalama ki he komiuniti moe ngaahi kolo ke fakahoko atu ha ako ki he ngaahi malu'i 'oku malava ke nau ngāue'aki ki he IPRs 'A'ahi ki he ngaahi kolo		
	6.2 Toe fakalahi 'a e taukei ngāue 'a e ngaahi ngāue'anga 'a e Pule'anga ki he IP	Fakahoko 'a e ako ngāue ki he kau ngāue fakapule'anga	Te'eki kakato	Ngāue vaofi moe ngaahi Potungāue kehe. Toe toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko.
	6.3 Fakahoko 'o e NIPs	Lolotonga fakahoko	Kakato	
	6.4 Fakahoko 'a e polokalama ako ki he IP	Toe vakai'i 'a e polokalama ngāue mo tokanga makehe ki he palani ngāue mo e patiseti kuo vahe'i mai	Kakato	

4.4 VA'A TOKONI KI HE NGAHI PISINISI

4.4.1 TAUMU'A NGĀUE MO E NGAHI POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI

Ko e ngaahi polokalama é fā (4) í he Vaá Ngāue Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi á ia óku nau fakahoko fatongia fakafou í he íuniti é fā (4), á ia ko e:

- 1) 'Iuniti ki he Fakalalaka Fakapisinisi Fakakolo: Fakahoko á e ngaahi ngāue tokoni fakalalaka 'oku fakapatonu ki hono langa hake á e malava fakahoko pisinisi á e ngaahi pisinisi fakakolo.
- 2) 'Iuniti ki he Fakalalaka á e Sekitoa íkai ke lesisitā – Fakahoko á e ngaahi tokoni óku fakapatonu ki hono langa hake á e malava fakahoko pisinisi á e ngaahi pisinisi iiki ange (MSMEs)..
- 3) 'Iuniti ki he Fakalalaka á e Ngaahi Pisinisi Fakalotofonua – Fakahoko á e tokoni fakalalaka ki hono langa hake á e fakahoko pisinisi á e ngaahi pisinisi fakalotofonua.
- 4) 'Iuniti ki he Hū Koloa ki Tuápuleánga – Fakahoko á e tokoni ki he Hū Koloa ki Tuápuleánga ke tokoni ki he faáhinga óku nau fakatupu koloa fakalotofonua moe faáhinga óku nau hū koloa atu ki tuápuleánga.

4.4.2 PATISETI 'O E VA'A NI

'Oku hā 'i he tēpile 'i lalo 'a e Patiseti na'e ngāueáki é he Vaá Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi ki he Taú Fakapaánga 2019/2020.

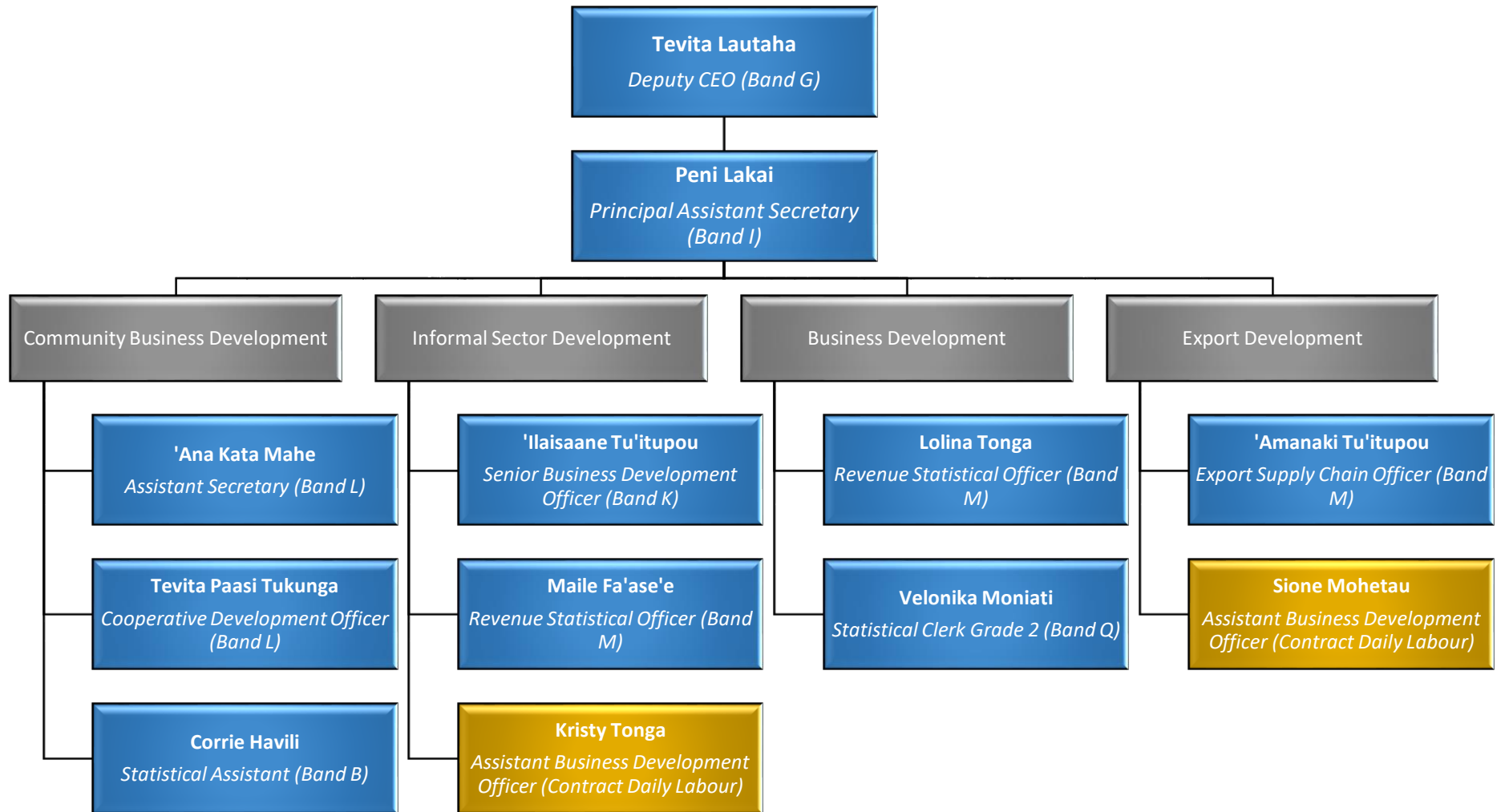
TĒPILE 14 PATISETI MO E FAKAMOLE 'A E VA'A TOKONI KI HE NGAHI PISINISI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/2020

FAKAMATALA	TF 2019/20 PATISETI	TF 2019/20 FAKAMOLE
Vāhenga	\$236,700	\$206,452
Patiseti Ngāue	\$2,003,900	\$1,101,110
FAKAKĀTOA	\$2,240,600	\$1,307,562

4.4.3 FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI

'I Sune 2020, na'e toko tahaua (12) 'a e kau ngāue 'i he va'a ni. Ko e toko hongofulu (10) ko e kau ngāue tu'uma'u, pea toko ua (2) ko e ongo ngāue lau 'aho.

FAKATĀTĀ 9 FA'UNGA 'A E VA'A TOKONI KI HE NGAahi PISINISI

4.4.4 FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A TOKONI KI HE NGAahi PISINISI KI HE 2019/2020

Ko e tēpile ko eni 'oku ne fakahā atu ai 'a e ngaahi ola 'o e ngāue kuo fakahoko 'e he va'a ni, fakatatau ki he ngaahi palani ngāue mo e me'afua na'e fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga 2019 – 2020.

TĒPILE 15 OLA NGĀUE 'A E VA'A TOKONI KI HE NGAahi PISINISI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20

OLA NGĀUE 'A E VA'A TOKONI KI HE NGAahi PISINISI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKEDI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
<p>1 Tokonií pea mo langa hake á e Ngaahi Sosaieti Fetokoniáki & Kuletiti Íunioni</p>	<p>1.1 Lahi ó e ngaahi fale koloa Sosaieti foóu naé tokonií he Vahe Fonua taki taha; Lahi ó e ngaahi fale koloa Sosaieti Fetokoniáki Fakakolo naé fokotuú.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Tongatapu: Óua toe síí hifo he Sosaieti Fetokoniáki 'e 12 • Vavaú : Óua toe síí hifo he Sosaieti Fetokoniáki é 10 • Haápai: Óua toe síí hifo he Sosaieti Fetokoniáki 'e 6 • Eua: 'Oua toe síí hifo he Sosaieti Fetokoniáki é 5 • Ongó Niua: Óua toe síí hifo he Sosaieti Fetokoniáki é 4 • Fokotuú á e fale koloa Sosaieti Fetokoniáki Fakafonua é 1 ki hono hū ó e koloa. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Lava lelei hono fokotuú á e ngaahi fale koloa Sosaieti Fetokoniáki Fakakolo í he ngaahi kolo ó Tongatapu pea mo e ótu motu ó hangē ko ia óku hoko hake; <ul style="list-style-type: none"> • Tongatapu – Fale koloa Sosaieti Fetokoniáki é 10 • Ótu motu – Fale koloa Sosaieti Fetokoniáki é 1 2) Fakahoko á e Poloseki Fakalalakaka ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoniáki mó fakafou í hono tokonaki á e koloa ki he ngaahi fale koloa í he mahuínga ko e \$7,000 ki he fale koloa é 10 í Tongatapu pea mo e fale koloa Sosaieti é 1 mei he ótu motu.. 3) Fakahoko á e ngaahi ako moe ngaahi fakataha ó laka hake he 8 maáe kau memipa ó e ngaahi koloa. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Fakapapau'í á e ngaahi taumuá ngāue á e Puleánga foóu pea mo e Éiki Minisitā pea mo e Pule Lahi ó e Potungāue ki he ngaahi fokotuútuú ki he kaha'u fekauáki pea mo e Sosaieti Fetokoniáki.. 2) Vakaií á e ngaahi sekitoa kehe ke fakalalakaka á e ngaahi pisinisi fakakolo ó hangē ko hono langa hake á e Sosaieti Fetokoniáki maáe kau ngoue ke tokonií á e sekitoa ngoue í he ngaahi koloa.. 3) Ko hono fokotuútuú ha palani ngāue ki he fakalalakaka ó e ngaahi Sosaieti Fetokoniáki Fakakolo mo Fakafonua á e Kau Ngoue. 4) Kole ha toe kau ngāue ke tokoni ki he Vaá ki hono fakahoko á e ngaahi poloseki óku fiemaú ke fakahoko í he taú fakapaánga foóu ka hoko. 5) Ke fakahoko é he Vaá á e ngaahi ako maáe ngaahi Fale Koloa Sosaieti Fetokoniáki..

OLA NGĀUE 'A E VA'A TOKONI KI HE NGAahi PISINISI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	<p>1.2 Lahi ó e ngaahi poloseki fakalalaka ki he ngaahi Sosaieti Fetokoniáki ki he sekitoa taki taha</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ngoue Íkai toe síf hifo í he ngaahi Sosaieti Fetokoniáki á e Kau Ngoue é 10 ke tokonií • Toutai – Íkai toe síf hifo he Sosaieti Fetokoniáki maáe Kau Toutai é 5 ke tokonií • Kakai Fefine– Tokonií 'a e Ngaahi Sosaieti Fetokoniáki maá e kau fefine ó íkai toe síf hifo he 10. 	<p>Sosaieti Fetokoniáki pea mo e kau fai fakatau..</p> <p>4) Fakahoko ó laka hake í he Átita é 5 pea mo e ááhi 'e 20 ó e ngaahi Sosaieti Fetokoniáki í Tongatapu pea mo e Ótu Motu..</p> <p>5) Fakahoko ó lahi hake í he ngaahi fakataha é 30 ki hono tuúaki á hono fokotuú á e ngaahi fale koloa Sosaieti Fetokoniáki Fakafonua.</p> <p>6) Fakahoko á e ngahai fakataha é 7 pea mo e ngaahi kolo ki hono fokotuú á e ngaahi Sosaieti Fetokoniáki Fakakolo maáe kau ngoue.</p>	<p>6) Hokohoko atu á e fengāueáki pea moe Vāhenga Ngāue Hahake ke maú á e kelekele ke langa ai á e Fale Peki í Hahake ke malava ó vahevahe á e ngāue pea mo e Fale Peki á e Potungāue Ngoue, Meátokoni pea mo e Vaotātā í uafu.</p> <p>7) Fakatokolahi á e kau ngāue ki he ngaahi Sosaieti Fakatahataha ke tokoni ki hono muimuií mo sivií á e ngaahi fale koloa Sosaieti Fetokoni. áki í he ngaahi ótu motu.</p>
	<p>1.3 Lahi ó e ngaahi ngāue ki hono tuúaki 'o e Sosaieti Fetokoniáki.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Televisone: Íkai toe síf hifo í he polokalama televisone é 4 Polokalama Letio: Íkai toe síf hifo í he polokalama letio é 4 • Polokalama Letio é 3 	<p>7) Fokotuú á e Kuletiti Íunioni é 8 í he ngaahi kolo pea mo fokotuú á e Nō Fakakuletiti Íunioni maáe poloseki á e Potungāue ki he Kau tō hina.</p> <p>8) Fakahoko á e poloseki ki he fakalalaka á e kau tō hina iiki ki he kau faama iiki é 68 mei he</p>	

OLA NGĀUE 'A E VA'A TOKONI KI HE NGAahi PISINISI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	<p>1.4 Lahi ó e ngaahi fale koloa Sosaieti Fetokoniáki naé ááhi pea átitái..</p> <p>1.5 Lahi ó e ngaahi Kuletiti Íunioni naé fokotuú pea óku ngāue.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Fakataha: íkai toe síf hifo he fakataha é 12 Íkai toe síf hifo í he ngaahi Sosaieti Fetokoniáki é 5 óku ááhi í he kuata Íkai toe síf hifo í he Sosaieti Fetokoniáki é 20 naé átitái í he ósi 'a e taú Laka hake he Kuletiti Íunioni é 20 ke fokotuú Laka hake he kakai é toko 200 naé lava lelei hono tokonií pea maú é nau nō í he Nō Fakakuletiti Íunioni 	<p>ngaahi kolo kehekehe é 8 I Tongatapu pea malava ke uta atu ki tuápuleánga á e toni hina laka hake he 300 mei he kau faama iiki.</p>	
<p>2 Tokonií ke fakalalakaka á e Ngaahi Pisinisi iiki ange á ia óku íkai lesisitā (MSME)</p>	<p>2.1 Lahi ó e ngaahi pisinisi iiki í he ngaahi ótu motu naé malava ó tokonií í he taú</p>	<p>Ótu Motu (Íkai toe síf hifo)</p> <ul style="list-style-type: none"> Tongatapu: 8 Vavaú: 5 Haápai: 5 	<p>1) Fakahoko á e Poloseki Tokoni é 15 ki he Fakalalakaka á e Koloa á e ngaahi pisinisi iiki ó fakafou í he tokoni íkai toe síf hifo he \$2,000 ki he poloseki..</p>	<p>1) Fiemaú ke fakalalakaka aé polokalama ako fakafonua ke tokoni ki he kotoa ó e ngaahi pisinisi iiki (MSME) í he ngaahi kolo pea mo e ngaahi Vāhenga. .</p>

OLA NGĀUE 'A E VA'A TOKONI KI HE NGAHI PISINISI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKEDI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	2.2 Lahi ó e Kulupu Lalanga á e Kakai fefine naé lava ó tokonií áki á e Fale Lalanga & Fale Koka'anga	<ul style="list-style-type: none"> • Éua: 5 • Ongó Niua: 5 • Tongatapu - Fale Koka'anga / Lalanga é 2 	2) Fakakakato á hono langa ó e Fale Koka'anga maáe Tongiaki 'a Fafine Lapaha í Lapaha.	<p>2) Kole ke hiki hake á e paánga kuo vaheí ki he ngaahi poloseki ke fakalalaka á e ngaahi pisinisi iiki ange (MSME) .</p> <p>3) Ke kumi é he Vaá á e ngaahi ako á ia óku akoí ai á e kau fakahoko ó e polokalama ako maáe kau ngāue í he Íuniti Pisinisi Iiki Íkai Lesisitā ke maú á e potoí feúnga ki hono akoí ó e ngaahi pisinisi iiki ange.</p>
3 Tokonií pea mo poupouí á e ngaahi Pisinisi Fakalotofonua.	<p>3.1 Hiki hake lahi ó e ngaahi koloa fakalotofonua óku ne fetongi á e ngaahi koloa 'oku hū mai mei tuápuleánga í he taú</p> <p>3.2 Hiki hake á e lahi ó e ngaahi koloa fakalotofonua óku ne fetongi á e ngahi koloa hū mai mei tuápuleánga naé malava ó tokonií í he taú</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Íkai toe síí hifo he ngaahi pisinisi faú koloa fakalotofonua é 14 naé tokonií. • Íkai toe síí hifo í he ngaahi ngāue tuúaki é 4 ó e ngaahi koloa ngaohi pe í Tonga ni naé malava 'o fakahoko. 	<p>1) Fakahoko lelei á e Fakaáliáli ó e Ngaahi Koloa Ngaohi Fakalotofonua Fakaáliáli Ngoue ki Tongatapu, Vava'u, 'Eua, Ha'apai pea mo e ongo Niua. Laka hake í he toko 100 á e faáhinga naé kau mai ki he fakaáliáli ó e ngaahi koloa í he sekitoa ngāue fakameáa pea mo e sekitoa faú koloa fakalotofonua í he ngaahi teniti é teuteu é he Potungāue.</p> <p>2) Laka hake í he ngaahi feáuhi kehekehe é 60 é fakahoko é he Vaá pea mo e pale fakakātoa feúnga moe \$60,000 ke foaki ki he kau tuúkimuá í he ngaahi feáuhi..</p>	<p>1) Fakalahi á e paánga patiseti kuo vaheí ki he ngaahi pale ki he ngaahi feáuhi í he patiseti ó e taú fakapaánga hoko.</p> <p>2) Fakatokolahi á e kaungāue á e Vaá áki hono fakangāueí á e kau ngāue lau áho pe ko e kau ngāue lau áho óku nau maú á e taukei ngāue í he fakamāketi pea pehe ki hono teuteuí ó e ngaahi naunau tuúaki ó e ngaahi koloa óku ngaohi fakalotofonua.</p> <p>3) Toe vakaií é he Vaá ha ngaahi faingamalie ki he tuúánga ó e ngaahi papa tuúaki ki he ngaahi koloa óku ngaohi fakalotofonua í he malaé vakapuna fakavahaápuleánga Fuaámotu..</p> <p>4) Fakahoko ha savea ke fakakakato á e lisi ó e ngaahi koloa ngaohi é he ngaahi pisinisi í Tonga ni. Óku taumuá á e savea ke iloí á e</p>

OLA NGĀUE 'A E VA'A TOKONI KI HE NGAahi PISINISI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
<p>4 Fakalalaka mo hono Puleí ó e Tafaáki Fakatupu Koloa</p>	<p>4.1 Fakalahi á e ngaahi koloa hū atu ki tuápuleánga ki he maketi.</p> <p>4.2 Lahi á e ngaahi Fale Peki á e Puleánga kuo fakafoóu pea toe fakaleleií..</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Koniteina fute 27 x 20 ó e ngoue foha kuo uta atu ki he maketi í tuápuleánga • Íkai toe síí hifo í he Fale Peki é 1 ke langa foóu • Íkai toe síí hifo í he meángāue é 4 é fakahoko á e feinga ke fakatau mai. • Lava pea lele lelei 'a e Fale Peki á e Potungāue 	<p>Fakafoóu á e papa tuúaki ki he ngaahi koloa óku ngaahi fakalotofonua..</p> <p>Fakahoko ó laka hake í he ngaahi tuúaki letiō é 10 ki hono tuúaki 'o e ngaahi koloa óku ngaahi fakalotofonua í Tonga ni.</p> <p>1) Koniteina é 10 ó e ngoue foha tuifio óku hu atu ki he maketi í Nuúsila lolotonga á e taú fakapaánga. Kamata hono hu atu ó e koniteina meleni í he taú fakapaánga ko éni.</p> <p>2) Fakaósi á e tisaini langa pea moe palani moe mape ki he poloseki Fale Peki foóu í Hahake.</p>	<p>ngaahi pisinisi foóu fakalotofonua í Tongatapu pea mo e ótu motu.</p> <p>1) Popouí á e vā fengāueáki á e Potungāue pea mo e poloseki PHAMA, Potungāue Ngoue pea mo e Tonga Skills ke fatu pea fakahoko á e ngaahi ako ki he kau ngoue fekauáki pea mo e ngaahi founa ola lelei ó e ngoue (GAPs)..</p> <p>2) Fokotuútuú ha poloseki ke tokonií á e ngaahi Sosaieti Fetokoniáki maáe kau Ngoue í he ngaahi kolo mo e ngaahi Vāhenga í he feinga ke lahi pea hokohoko atu á e malava ke tokonaki á e ngaahi koloa fakalotofonua ó fakatatau ki he fiemaú á e maketi..</p> <p>3) Fokotuú ó ha ngaahi palani ki ha poloseki á e Puleánga ki hono tokonií ó e kau ngoue pea mo e kau faú koloa fakalotofonua fakafou í hono fakafaingofuai á e maú á e tokoni fakapaánga ke tokoni ki hono totongi ó e ngaahi fakamole ki he ngaahi koloa óku fakahoko áki á e fakatupu koloa..</p>

OLA NGĀUE 'A E VA'A
TOKONI KI HE NGAahi
PISINISI

NGAAHI ME'AFUA (KPI)

NGAAHI TĀKETI

NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA

HALA FONONGA KI HE KAHA'U

- 4) Fakahoko á e fakataha pea mo e Potungāue Paánga ke laulea ki he founa é malava ke fakahoko ai á hono totongi ó e kau ngoue mei he ótu motu í ho nau tukui motu taki taha mei he ákauni á e Potungāue..
- 5) Fakahoko 'a e kole ki he Potungāue Paánga ke tali ke toe fakakau á e Patiseti ki hono langa ó e Fale Peki í Hahake ki he taú fakapaánga hoko.

4.5 VA'A 'A E KAU NGĀUE

Na'e 'ikai ha liliu 'i he ta'u fakapa'anga ni ki he fa'unga ngāue 'a e va'a ngāue 'a e kakai.

4.5.1 TAUMU'A NGĀUE MO E NGAHI POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI

'Oku tokoni 'a e ngāue 'a e Va'a Ngāue 'a e Kakai ki he ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakangāue'anga 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga (TSDf II) ke "fakamalohia 'a e 'ātakai fakapisinisi" 'o fakafou 'i ha ngaahi makatu'unga ki he maketi 'o e kau ngāue pea moe tu'unga 'oku ne poupoua 'a e pisinisi, tupu, ngāue taau, moe kau atu ki he ngāue 'o tatau pe 'i he ngāue'anga lesisita moe te'eki ke lesisita.

Ko e ngaahi ola ngāue eni 'oku fakahoko 'e he Va'a Ngāue 'a e Kakai, 'a ia 'oku ngāue 'a e 'iuniti ke fakahoko 'a e ola ngāue takitaha.

- 1) 'Iuniti ki he Ngaahi Lao Tokangaekinga e Ma'u Ngāue – Fa'u mo fakahoko ha polokalama ngāue ke fakalalaka'i 'a e 'ātakai fakangāue
- 2) 'Iuniti ki he Fekumi mo e Ma'u'anga Fakamatala ki he Ngaahi Ngāue: Fa'u mo fakahoko ha palani ngāue ke tuku atu ha ngaahi fakamatala taau ki he maketi fakangāue 'o kau ki ai hono fua 'o e sekitoa ki he ngaahi ngāue te'eki lesisita pea moe ngaahi ngāue lesisita ke hoko ko ha ngaahi fakamo'oni ki he fa'u 'o e tu'utu'uni ngāue ke fakasi'is'i 'a e nofo masiva.
- 3) 'Iuniti ki he Ngaahi Makatu'unga mo e Ngāue Taau ki he Ngāue 'a e Kakai- Fa'u mo fakahoko ha polokamala ngāue ke faka'ai'ai 'a e ngāue taau mo e tu'unga ngāue 'oku lelei.

4.5.2 PATISETI 'O E VA'A NI

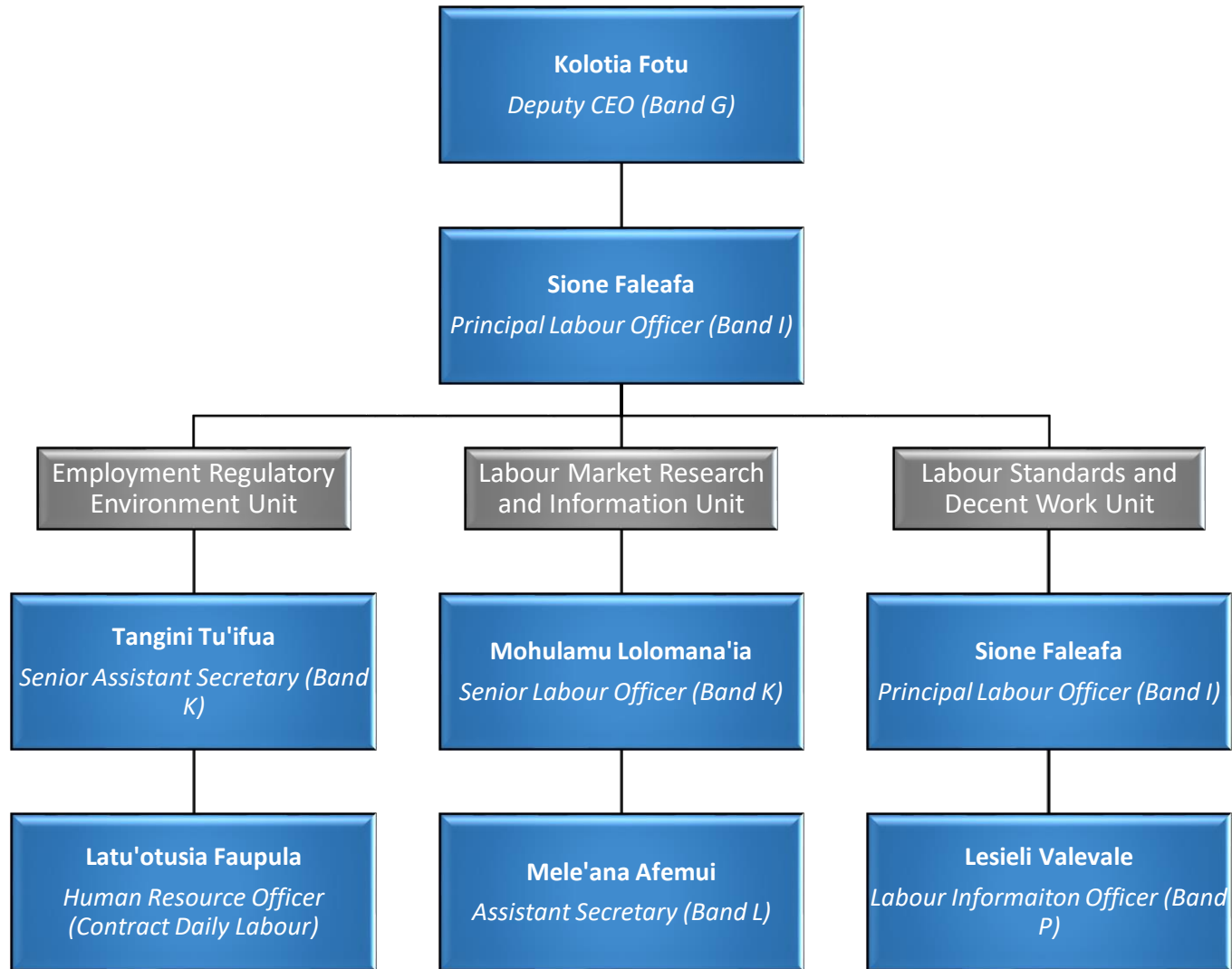
TĒPILE 16 PATISETI 'A E VA'A NGĀUE MO E PATISETI NA'E NGĀUE'I 'I HE 2019/20

FAKAMATALA	TF 2019/20 PATISETI	TF 2019/20 FAKAMOLE
Vāhenga	\$225,200	\$169,884
Patiseti Ngāue	\$261,600	\$109,404
FAKAKĀTOA	\$486,800	\$279,288

4.5.3 FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI

Ko e va'a ni 'oku 'i ai 'a e kau ngāue 'e valu (8). Vakai ki he fakatātā he peesi hoko ki he fakaikiiki.

FAKATĀTĀ 10 FA'UNGA 'A E VA'A NGĀUE 'A E KAKAI

4.5.4 FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A NGĀUE 'A E KAKAI 2019/20

Ko e tēpile ko eni 'oku ne fakahā atu ai 'a e ngaahi ola 'o e ngāue kuo fakahoko 'e he va'a ni, fakatatau ki he ngaahi palani ngāue mo e me'afua na'e fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga 2019 – 2020.

TĒPILE 17 OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE 'A E KAKAI KI HE 2019/20

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE 'A E KAKAI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHĀ'U
1 Fokotu'utu'u mo fakahoko ha founa ngāue ke fakalelei'i 'a e 'ātakai fakangāue	1.1 Fakamatala'i 'o e ERB 2019 ki he kau fakafongā Falealea mo e Komiti lao 'o e Falealea	Tali ke fakahoko 'a e Lao Fakaangaanga ki he Kau ngāue		Na'e te'eki ke tali 'a e me'afua fakahoko fatongia 1.1 -1.6 'i he Fale Alea he ta'u 2020. Na'e toloi hono fakaava 'o e Falealea ki he kongā kimu'a 'o e 2020 pea toe toloi 'i he hoko mai 'a e COVID-19. Na'e toe hoko foki 'a e COVID-19 ke ne liliu 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga pea kau moe 'ikai ha tokotaha ngāue fakatekinikale ki he ngaahi 'uhinga na'e toloi ai.
	1.2 Toe fokotu'u 'a e Komiti Fale'i ki he Va Fakangāue (ERAC) 'o fakatatau ki he Lao ki he Va Fakangāue.	Fakalelei'i mo fokotu'u 'a e Komiti FakaFonua ki he Fetalanoa'aki (TNTCC) 'i he malumalu 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he Va Fakangāue		Tatali ke mahino ha taimi fakaava 'o e Falealea.
	1.3 Fokotu'u 'o e komisoni fakatautau ki he kongā 1 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he Va Ngāue 'a e Kakai.	Tali 'e he Kapineti 'a e fokotu'u 'o e ngaahi komisoni.		Muimui ofi ki he ERB 2020 'i hano fakahu ati ki Falealea 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou.
	1.4 Polokalama ako ki he lao va ngāue 'a e kakai.	Fakakakato 'a e polokalama ako 'e 2		Fakapapau'i 'oku kau 'a e kau ngāue ki he ngaahi founa moe ako ngāue.
	1.5 Fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'o fakatatau ki he lao Va Ngāue	Tali 'a e tu'utu'uni ngāue ki he ngāue		
	1.6 Lesisita 'a e kau ngāue mo e ngaahi kautaha 'o e kau ngāue 'o	Lesisita 'a e kautaha ki he kau ngāue moe ngāue'anga fakasekitoa		

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE 'A E KAKAI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHĀ'U
<p>2 Fokotu'utu'u mo fakahoko ha palani ngāue ke tuku atu e fakamatala totoni 'o kau ki ai hono fua 'o e sekitoa te'eki lesisita pea moe ngaahi ma'u ngāue ki he taimi 'o e tu'utu'uni ngāue ke fakasi'isi'i 'a e masiva</p>	<p>fakatatau ki he Lao ki he Va Ngāue</p> <p>2.1 Fa'u mo fakahoko ha ngaahi makatu'unga ki he fekumi mo tanaki fakamatala ki he ngaahi ngāue</p> <p>2.2 Fakahoko 'a e founa lelei taha ki hono tanaki fakafonua 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e kau ngāue 'i he sekitoa te'eki lesisita.</p> <p>2.3 Fakalelei'i 'a e tanaki 'o e ma'u'anga fakamatala lolotonga ke fakakau ki ai 'a e ngaahi founa ki hono tanaki 'o e ngaahi tefito'i fakamatala ki he ngāue</p> <p>2.4 Tuku atu 'a e fakamatala fakakuata ki he maketi ki he ngāue ki he ngaahi hoa ngāue</p>	<p>'i he malumalu 'o e Lao ki he Va Ngāue</p> <p>Tali mo fakahoko 'a e ngaahi makatu'unga ki he fekumi mo tanaki fakamatala ki he ngaahi ngāue</p> <p>Fakapapau'i 'a hono faka'uhinga'i 'o e sekitoa ki he Ngaahi Pisinisi Te'eki Lesista mo e kau ngāue 'i he sekitoa ni 'i he'ene tu'u fakafonua pea tali 'e he Potungāue Sitesitika.</p> <p>Fakalelei'i 'a e tanaki ma'u'anga fakamatala ki he ngāue</p> <p>Toe tanaki atu 'e 1 ki he maketi 'o e kau ngāue</p>	<p>Kakato hono fa'u 'a e ngaahi makatu'unga ki he ngāue</p> <p>Kakato hono fakamatala'i 'a e 'uhinga totonu 'o e sekitoa ki he ngāue te'eki lesisita</p> <p>Peseti 'e 65 kuo kakato 'i he ngāue ki he tanaki 'o e ma'u'anga fakamatala</p> <p>Toe tanaki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki moe kau ngāue 'o fakafou 'i he polokalama 'a e pule'anga ki he COVID-19</p>	<p>'Ikai ha tokotaha ngāue fakatekinikale ke ngāue ki he ma'u'anga fakamatala. Na'e femo'uekina 'a e kau ngāue 'i hono fakahu 'o e ngaahi fakamatala ki he maketi 'a e kau ngāue 'i hono uesia 'o e ngāue moe ngaahi ngāue'aka 'e he COVID-19.</p> <p>Fakalelei'i 'o e tanaki e ma'u'anga fakamatala(database)</p> <p>Fa'u ha ngaahi fokotu'u fakaangaanga fekau'aki mo ha ngaahi tefito'i fiema'u lolotonga 'a e kau ngāue</p> <p>Fengāue'aki mo e ILO ke fakahoko hono vaka'i'i fakafonua 'o Tonga 'i hono uesia 'e he COVID-19.</p> <p>Toe vaka'i'i 'a e tu'utu'uni ngāue 'i he vaha'a 'o e Potungāue mo e Potungāue ki muli</p>

OLA NGĀUE 'A E VA'A NGĀUE 'A E KAKAI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHĀ'U
	2.5 Tauhi 'a e fekumi mo e ngaahi ma'u'anga fakamatala ki he ngaahi ngāue mo hono 'analaiso ke hoko ko e pou pou ki he taimi fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'u ngāue.	Fakahoko ha ngaahi fale'i ki he tu'utu'uni ngāue 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala kuo tanaki	Fakamatala'i 'a e ngaahi fakamatala pea moe uesia 'o e COVID-19 ki he Komiti ngāue 'a e Falealea	
	2.6 Sivi'i 'o e ngaahi kole visa muli 'oku fakahu mai mei he Potungāue ki muli	Ke a'u 'o peseti 'e 90 'a e ngāue fakatautu ki he ngaahi tu'unga na'e tali	Peseti 'e 100 'a e ngaahi fale'i ki he kole visa muli	
3 Fokotu'u mo fakahoko ha palani ngāue ke faka'ai'ai 'a e ngāue taau mo e ngaahi tu'unga fakangāue 'oku lelei	3.1 Tali 'o e konivesio fakamamani lahi No.138 & No.182 'i he ILO	Tali 'e he Fakataha Tokoni 'a e C182 & C138	Tripartite representative to the ILC and the ILO's 100 years anniversary.	Hoko 'a e kehekehe fakapolitikale kene uesia 'a e ngaahi ngāue...
	3.2 Tu'unga Fakangāue Fakamamani lahi kuo tali mo te'eki tali 'i he tefito'i konivesio	Kakato 'a e lipooti pea tali 'e he Kapineti 'o fakahu atu kei taimi ki he ILO.	Frequent meetings of the employers' representatives with government after COVID-19 spread worldwide.	Fakangatangata 'a e lesisita mai 'a e ngaahi hoa ngāue sosiale ke fakalalaka hono fakafongā'i mai ki he fakataha fakafonua
	3.3 Savea fakalukufua 'i he ngaahi palopalema fakangāue fakatu'apule'anga	Kakato hono fakahu atu kei taimi 'a e GS	Fakahoko ma'u pe 'a e fakataha 'a e fakafongā 'o e ngaahi kautaha pea moe pule'anga hili 'a e mafola fakamamani lahi 'a e COVID-19	Uesia 'e he COVID-19 hono manakoa 'a e lesisita ki he ngaahi kosilio
	3.4 Fakafofonga atu ki he ngaahi fakataha fakatu'apule'anga 'i he tu'unga fakangāue	Tali kei taimi 'a e kulupu mei Tonga	Tali mo fakapapau'i ke fakahoko ha fakataha 'i he tu'unga moe ngaahi	Fakangatangata 'a e lesisita mai 'a e ngaahi hoa ngāue sosiale ke fakalalaka hono fakafongā'i mai ki he fakataha fakafonua
				Kautaha Ngāue moe kau ngāue 'i he malumalu 'o e Lao Fakakautaha

4.6 VA'A TOKANGAEKINA E TOTONU 'A E KONISIUMA MO E FEFAKATAU'AKI LELEI

4.6.1 TAUMU'A NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI

Ko e fatongia 'o e va'a ni ko hono fokotu'utu'u ha ngaahi polokalama tu'uloa 'e tokoni ki hono tupulekina 'a e 'ulungaanga 'o e konisiuma mo e pisinisi fekau'aki mo hono malu'i 'a e totonu 'a e konisiuma mo e fefakatau'aki 'oku palanisi. 'E fakahoko 'a e fatongia ni 'e he ngaahi polokalama ngāue ko 'eni mei he 'iuniti takitaha.

- 1) 'Iuniti ki he 'ātakai Fakalao ki hono Malu'i 'o e Konisiuma –Ngāue ki ha ngaahi lao, tu'utu'uni ngāue pe fokotu'utu'u fakangāue 'e tokoni ki he lelei 'a e konisiuma
- 2) 'Iuniti ki hono Tu'uaki mo Ako'i 'o e Konisiuma –Ngaahi ngāue ki hono tu'uaki mo ako'i 'a e kakai ke toe lahiange 'enau 'ilo fekau'aki mo e konisiuma, fatongia 'o e konisiuma mo e totonu 'a e konisiuma.
- 3) 'Iuniti ki he Pule Totongi Koloa – Fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pule Fe'unga ki he ngaahi koloa mo e sēvesi 'oku pule'i.
- 4) 'Iuniti ki hono Tauhi 'o e Lao 'i he Va'a ni –Fakatotolo'i mo fakapapai'i 'oku tauhi 'a e Lao ki he Malu'i Konisiuma, Lao ki hono Pule'i 'o e Totongi Koloa mo e Totongi Ngāue, Lao ki he Fua Mamafa mo e Ngaahi Fua Kehekehe.

4.6.2 PATISETI 'O E VA'A NI

Ko e patiseti mo e fakamole 'e he Va'a Fakahoko Ngāue ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20.

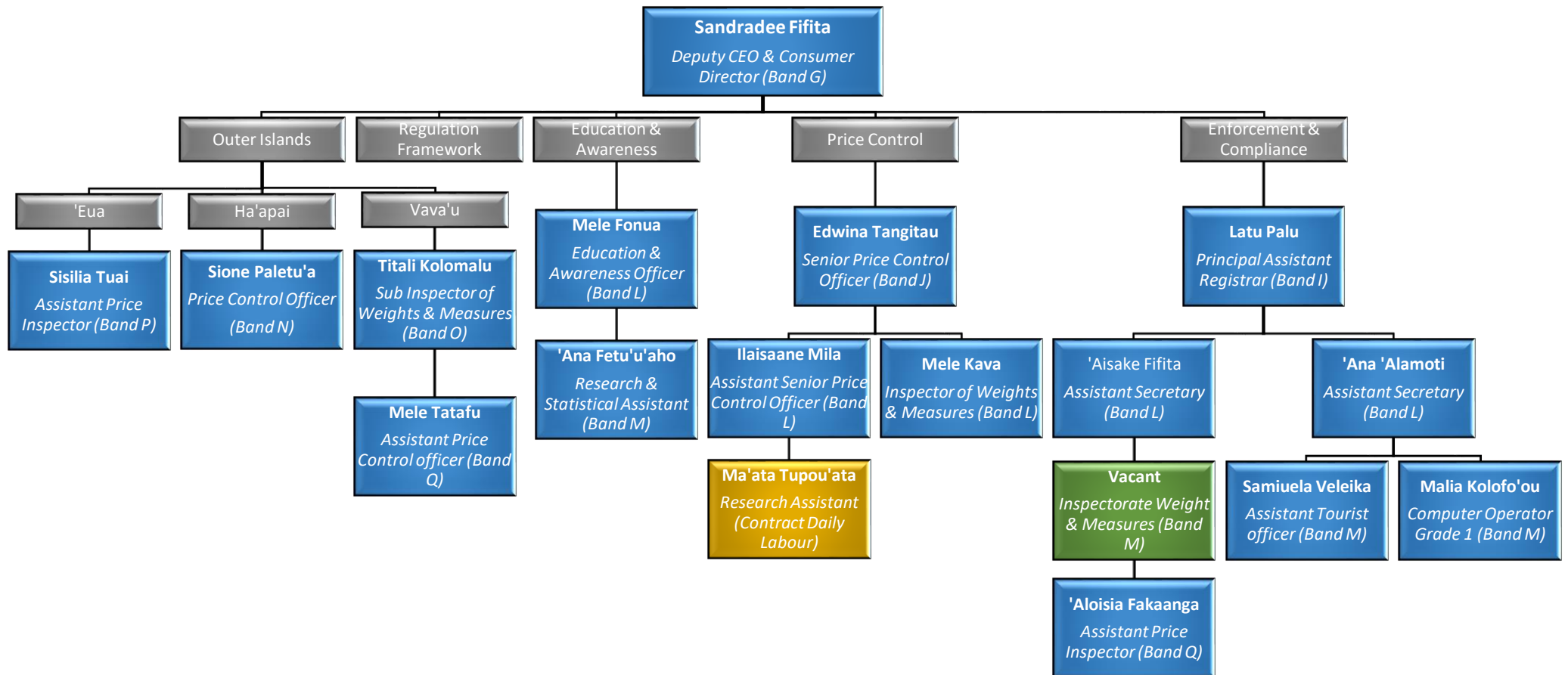
TĒPILE 18 PATISETI MO E FAKAMOLE 'A E VA'A TOAKANGAEKINA E TOTONU 'A E KONISIUMA MO E FEFAKATAU'AKI LELEI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20

FAKAMATALA	TF 2019/20 PATISETI	TF 2019/20 FAKAMOLE
Vāhenga	\$252,200	\$244,845
Patiseti Ngāue	\$404,200	\$261,283
FAKAKĀTOA	\$656,400	\$506,127

4.6.3 FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI

A the end of the financial year, the structure of the Divisions is illustrated in Figure below. The division had one (1) contract daily labour and sixteen (16) permanent staff. There was one vacant post remained to filled.

FAKATĀTĀ 11 FA'UNGA 'A E VA'A TOKANGAEKINA E TOTONU 'A E KONISIUMA MO E FEFATAU'AKI LELEI

4.6.4 FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A TOKANGAEKINA E KONISIUMA MO E FEFAKATAU'AKI LELEI KI HE TA'U 2019/20

Ko e tēpile ko eni 'oku ne fakahā atu ai 'a e ngaahi ola 'o e ngāue kuo fakahoko 'e he va'a ni, fakatatau ki he ngaahi palani ngāue mo e me'afua na'e fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga 2019 – 2020.

TĒPILE 19 OLA 'A E FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A TOKANGAEKINA E KONISIUMA MO E FEFAKATAU'AKI LELEI KI HE TA'U 2019/20

OLA NGĀUE 'A E VA'A TOKANGAEKINA E KONISIUMA MO E FEFAKATAU'AKI LELEI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHĀ'U
1 Fokotu'u ha palani ngāue ke fakalalaka hake mo faka'ai'ai e malu 'oe konisiuma	1.1Fakakakato e ngāue kihe Lao Fakaangaanga ki he Fakafuofua 'o e Totongi Koloa na'e tali ia 'e he Komiti Lao pea fakahu ki Fale'alea	Faka'osinga 'o Tisema	Na'e 'osi fakahoko 'a e fakataha e tokotaha fa'u lao pea mo e Minisita mo e Pule Lahi pea 'oku kei fakatatali ki he ngaahi tanaki mei he tokotaha fa'u lao pea toki fakahu ki Kapineti.	Fakakakato e ngāue ki he lao ko 'eni fakataha moe tokotaha fa'u lao pea fakamo'oni ai e Pule Lahi pea toe fakahu atu ki Kapineti.
	1.2Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fua Mamafa moe Ngaahi Fua Kehekehe kuo fakapaasi he Kapineti pea kasete'i	Faka'osinga 'o Tisema	Fakahoko e ngaahi polokalama talatalanoa 'a e tokotaha fa'u lao mo e kaungāue ki he tu'unga 'oku 'iai 'a e lao lolotonga pea moe ngaahi makatu'unga ke fatu ha tu'utu'uni ki hono fakamalohi'i hono fakatau e ngaahi koloa 'i he ngaahi fua totonu (kilo). Na'e ngata e fakataha ni 'aki 'a e fiema'u ke fakalelei'i e Lao ki he Fua Mamafa moe Ngaahi Fua Kehekehe 'aia 'oku fiema'u ha tokotaha taukei ke tokoni he tafa'aki ko'eni.	Fekumi ki ha ngaahi tokoni fakapa'anga ki hono fakalelei'i e lao ko 'eni. Fengāue'aki pea mo e va'a ngāue fefakatau'aki ki hono fekumi ki ha ngaahi tokoni 'i he SPC Pacific Quality Infrastructure Initiative.
	1.3Fale'i fakalao ki he Fakafuofua 'o e Totongi Koloa, Fua Mamafa moe Fua Kehekehe moe Malu'i e Konisiuma ke fakahoko he taimi totonu	Tu'o taha he kuata kotoa pe	Ko e kau mai 'a e tokotaha fa'u lao ki he Potungāue na'e tokoni lahi ia ki hono fakamahino e ngaahi fokotu'utu'u 'o e ngaahi Lao tautautefito ki he Fakafuofua	Hokohoko atu e fengāue'aki pea moe loea 'a e Potungāue kimu'a pea toki fai ha fekumi ki he 'ofisi lao.

<p>1.4Fakahoko e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Komiti Ngāue ki he ngaahi Makatu'unga</p>	<p>Fokotu'u e Komiti Fale'i ki he Ngaahi Makatu'unga 'i he faka'osinga 'o Tisema</p>	<p>Koloa pea mo e Lao moe Tu'utu'uni ki hono Malu'i e Konisiuma.</p>	<p>Ko e ngāue ko 'eni na'e fakahoko ia ko e fengāue'aki moe va'a fefakatau'aki pea na'e 'iai moe ngaahi fakaafe ne tufaki ki he ngaahi kupu felave'i, ngaahi kautaha 'ikai ke pule'anga mo e ngaahi potungāue fakapule'anga ke nau ngāue'aki e ngaahi makatu'unga tatau.</p>
	<p>Konga ua ko hono fakahoko e ngāue 'i 'Epeleli 2020 ki he 'ISO Digitization</p>	<p>Fengāue'aki pea mo e va'a fefakatau'aki 'i hono fakaafe'i e ngaahi potungāue fakapule'anga mo e ngaahi kautaha 'ikai ke pule'anga ke fokotu'utu'u e ngaahi taumu'a ngāue ki he poloseki ko'eni pea ke fakahu ki he AS. Ka na'e fakaloloa e ngāue ki he poloseki ko'eni makatu'unga mei he mafola 'a e Koviti-19.</p>	<p>Hokohoko atu e fengāue'aki pea moe va'a fefakatau'aki 'i hono ui e ngaahi fakataha moe ngaahi kupu felave'i ke fa'u mo fokotu'utu'u e ngaahi palani ngāue ki he fakalalaka e ngaahi makatu'unga 'i Tonga.</p>
	<p>Tanaki'anga fakamatala ki he ngaahi makatu'unga fakalotofonua na'e fokotu'u 'i he faka'osinga 'o Sune</p>	<p>Na'e kamata'i 'e he va'a ko'eni 'a e ngāue ki hono tanaki mai ngaahi fetu'utaki moe ngaahi makatu'unga pea paasi ki he va'a fefakatau'aki ke fa'u 'aki ha tanaki'anga fakamatala ke ngāue'aki 'e he ngaahi sekitoa kehe pea moe ngaahi potungāue fakapule'anga.</p>	<p>Hokohoko atu e ngāue ki hono fakalele'i e tanaki'anga fakamatala fakataha pea moe va'a fefakatau'aki pea fengāue'aki moe Pacific Quality Infrastructure Initiative ke fakalalaka e ngaahi makatu'unga 'i Tonga.</p>
<p>1.5Fakahoko e ngaahi polokalama ako ke fakalalaka ange ai e ngāue</p>	<p>Tu'o taha he kuata kotoa pe</p>	<p>Fakahoko e polokalama ako 'i Siulai 'a e timi Fakafuofua 'o e Totongi Koloa ki he liliu fakata'u e totongi 'o e lolo. 'I 'Okatopa na'e toe fakahoko ai e polokalama ako 'a e timi Fakafuofua 'o e Totongi Koloa pea moe tokotaha fale'i ki he ngaahi totongi 'oe kasa. 'I Fepueli na'e fakahoko ai e polokalama ako pea</p>	<p>Fakahoko ha polokalama ako ke ngāue ki he kau kasitoma, fakatonutonu e ngaahi me'angāue pea moe totongi fakamahina 'oe lolo.</p>

			na'e kau ki ai e talekita 'o e va'a pea moe 'ofisa le'ole'o kihe fakafuofua 'oe totongi koloa fakataha moe kaungāue kotoa pe mei Vava'u mo Ha'apai 'o kamata mei he 'aho 9 kihe 13 'o Ma'asi. Na'e kau ai pe 'a e tokotaha fa'u lao 'a e potungāue he polokalama ako ko'eni kihe lao fakafuofua 'o e totongi koloa, fua mamafa moe fua kehekehe pea moe malu'i 'oe konisiuma. Na'e 'iai moe polokalama ako makehe na'e fakahoko 'e Semisi Finau ki he fakatonutonu e ngaahi me'afua mamafa moe ngaahi fua kehekehe.	
	1.6Fakalelei'i e lisi 'oe ngaahi koloa 'oku pule'i	Fa'u e pepa tu'utu'uni ngāue 'o fakahu ki he Komiti Pule Fe'unga pea fakahoko e ngaahi talatalanoa moe kau hu koloa mai moe kau falekoloa lalahi 'i he faka'osinga 'o Sune 2020.	Fa'u e tu'utu'uni ngāue pea 'amanaki ke fakahoko 'i Ma'asi ka na'e toloi ki he ta'u fakapa'anga hoko makatu'unga mei he Koviti-19.	Fakakakato e tu'utu'uni ngāue pea ke fakapaasi 'e he Pule Lahi kae toki fakahoko e ngāue he ta'u fakapa'anga hoko.
2 Fokotu'u ha palani ngāue ki hono fakaivia e konisiuma pea ke fakalalaka 'enau 'ilo moe taukei	2.1Ke fokotu'u ha palani ngāue kihe fakalalaka 'oe 'ilo moe taukei 'a e Konisiuma	Faka'osinga 'o Siulai 2019	Fakapaasi pea fakahoko e ngāue	Hokohoko e ngāue ki hono fakalalaka 'oe 'ilo moe taukei 'a e Konisiuma 'o fakakau ai moe Koviti-19.
		Pulusi fakamahina 'i he nusipepa	Kakato	

	Polokalama faka-kuata	televisione	Kakato e ngāue ko'eni tukukehe ange pe 'a Ma'asi mo 'Epeleli makatu'unga mei he Koviti-19	
	Lahi polokalama pea moe va'a me'akai pea mo falemahaki	'oe ngaahi fengāue'aki	Polokalama 'a'ahi fakekoloa pea moe kau atu ki he 'aho fakamamanilahi 'o e me'akai	
	Lahi polokalama mo fakalalaka ange e 'ilo moe taukei 'a e Konisiuma	'o e ngaahi ke fakalelei'i	'Ikai lava e polokalama faka'ali'ali ngoue ki Vava'u, ongo Niua mo 'Eua makautu'nga mei he Koviti-19 Royal Agricultural Show Vava'u, Niua and Eua 2019	
2.2	Peseti 'e 80 'o e ngaahi polokalama kuo fakakakato	Faka'osinga 'o Sepitema 2019	Fakakakato e ngāue ko'eni pea fokotu'u moe ngaahi papa tu'uaki	
2.3	Ke fakalelei'i e peesi mitia 'a e va'a ngāue ni pea ke taketi ke ma'u ha kau muimui 'e toko 3000	Faka'osinga 'o Sune 2020	A'usia e taketi 'i 'Okatopa 2019, na'e fe'unga moe toko 5000 ne 'ahia e peesi 'a e va'a ngāue ni	
2.4	Fakahoko e ngaahi polokalama ki he tu'utu'uni kihe fua mamafa moe ngaahi fua kehekehe	Fakakakato he faka'osinga 'o Sune	'Ikai ke lava 'o fakahoko makatu'unga mei he tuai e ngāue kihe tu'utu'uni ki he fua mamafa moe ngaahi fua kehekehe	Fakakakato e ngaahi talatalanoa 'i he ta'u fakapa'anga hoko pea fakahu e pepa fakataha ki he Komiti Pule Fe'unga
2.5	Fakahoko e ngaahi polokalama kihe lisi 'o e ngaahi koloa 'oku pule'i pea moe totongi fo'ou 'oe tekisi, pasi moe me'alele totongi	Fakakakato he faka'osinga 'o Sune	'Ikai lava ke fakahoko he 'oku te'eki ke fakalelei'i e ngāue ki he totongi pasi fo'ou	Fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga hoko
2.6	Fakahoko e polokalama ki he 'aho fakamamani lahi 'a e Konisiuma	Ma'asi 2020	Fa'u e ngaahi polokalama pea tufaki ki he ngaahi kautaha mitia, letio moe televisione pea fokotu'u moe ngaahi papa tu'uaki 'i he 'u 'elia 'o kolo	

3 Ke 'iai ha palani ki hono fakahoko e polokalama ngāue ki he fakafuofua 'oe totongi koloa	3.1 Totongi 'oe ngaahi koloa 'oku pule'i ke fakama'opo'opo pea tukuange kihe kakai 'i he mahina kotoa pe	'Uluaki uike 'oe mahina kotoa pe	Kakato e ngāue	
	3.2 Lipooti ki he ngāue ki hono fakalelei'i e totongi pasi moe totongi 'oe ngaahi me'alele ke fakahu kihe Komiti Pule Fe'unga	Faka'osinga 'o Sune 2020	Kamata e talatalanoa ki he ngaahi totongi 'o e tekisi mo e ngaahi me'alele 'i Novema 'oe ta'u 2019 ka na'e 'ikai lava fakakato he na'e 'ikai ke tokolahi e kakai ne lava mai. Polokalama ki hono fakalelei'i e totongi pasi na'e kamata 'i Sune pea fakahu kihe Komiti Pule Fe'unga 'i he 'aho 26 'o Sune	Fakakakato e savea kihe kakai 'oku nau ngāue'aki e ngaahi pasi o fakatatau kihe tu'utu'uni 'a e Komiti Pule Fe'unga pea fakahu 'i he ta'u fakapa'anga hoko ke fakapaasi 'e he Komiti Pule Fe'unga
	3.3 Fakahu e ngaahi lipooti fakamahina, faka-kuata pea moe fakata'u 'a e lolo moe kasa kihe Komiti Pule Fe'unga	'aho 16 'o e mahina kotoa pe 'a e totongi fo'ou 'oe lolo (tukukehe kapau 'e hoko ia he tokonaki pe sapate)	Kakato e ngāue	
		'aho 16 'oe kuata kotoa pe 'a e totongi fo'ou 'oe kasa (tukukehe kapau 'e hoko ia he tokonaki pe sapate)	Kakato e ngāue	
3.4 Fokotu'u e tanaki'anga fakamatala ki he ngaahi sēvesi moe koloa 'oku pule	Faka'osinga 'o Tisema 2019 kihe kasa	Maau e lipooti 'i Novema ka na'e toki fakahoko e fakataha 'i Sanuali he na'e 'ikai ke faingamalie kau memipa		
	Lipooti fakaangaange na'e fakahu kihe Komiti Pule Fe'unga 'i he faka'osinga 'o Sune 2020	Kakato e ngāue		
	Lipooti faka-kuata 'oku fakahu kihe Taki Ngāue	Kakato e ngāue		

	3.5 Fokotu'utu'u e ngaahi fakataha 'a e Komiti Pule Fe'unga pea ke fakapaasi 'e he Sea	Faka'osinga 'o Sune	Fakataha fakakātoa 'e 4 'a e Komiti Pule Fe'unga pea moe pepa fakakātoa 'e 12 kihe totongi lolo na'e tufaki he kau memipa ke nau fakapaasi	
4 Ke 'iai ha palani ngāue ke fokotu'u ki hono muimui'i e ngaahi launga 'a e konsiuma pea mo hono fakamalohi'i e kau pisinisi ke muimui kihe ngaahi tu'utu'uni 'a e Potungāue	4.1 Taketi kihe pisinisi fakakātoa 'e 1300 'i he ta'u ('a'ahi 'e 5 he 'aho)	300 'i he kuata	Pisinisi fakakātoa 'e 944 na'e 'a'ahi kiai fakataha moe pisinisi fakakātoa 'e 236 na'e fai hono muimui'i ka na'e 'iai e ngaahi fe'atungia makatu'unga mei he Koviti-19 kihe ngaahi 'a'ahi he kuata tolu pea 'e toki fakakakato ia 'i Sanuali	Fe'unuaki e kaungāue ke fakalelei'i e fakahoko e ngaahi fatongia kihe 'a'ahi
	4.2 Tesi fakamahina e ngaahi pausa mo lesisita e ngaahi misini pamu	Pausa fakakātoa 'e 28 pea mo e misini pamu fakakātoa 'e 140 he mahina, ko e taketi kihe ta'u ko e pausa fakakātoa 'e 560	Misini pamu 'e 1853 na'e sivi he ta'u fakapa'anga	Hokohoko atu e ngāue 'a'ahi he kuo a'usia e taketi fakata'u
	4.3 Polokalama 'a'ahi fakatahataha e ngaahi Potungāue fakapule'anga	Taketi 'a e 'a'ahi fakatahataha e ngaahi Potungāue fakapule'anga kihe ta'u ko e 264 ('aia ko e pisinisi 'e 24 he mahina 'oku 'a'ahi kiai e kaungāue)	'A'ahi fakakātoa 'e 318 'a e kaungāue 'a'ahi fakatahataha e ngaahi Potungāue fakapule'anga 'oku ne a'usia e taketi kihe ta'u	Holoki e polokalama 'a'ahi mei he tu'o ua he uike kihe tu'o taha. Kapau 'e 'iai ha liliu 'e foki pe 'o fakahoko e 'a'ahi tu'o ua he uike 'i Novema mo Tisema kae'uma'a 'a Sune he ko e taimi 'eni 'oku lahi taha ai e fakamole e kakai
	4.4 Lesisita moe founga ngāue kihe ngaahi launga	Ngaahi launga 'i he koloa moe sēvesi (230 + 180 = 410) fakata'u	Lesisita e launga fakakātoa 'e 353. Na'e toe lahi ange e ngaahi ;aunga lolotonga e Koviti-19 pea moe taimi fakataputapui mei Ma'asi-'Epeleli	Kuo fatu 'e he 'ofisa 'a e Konisiuma ha foomu ke fakalelei'i ange ai e fakahoko ngāue kihe ngaahi launga

Founga ngāue kihe ngaahi
launga 1) ma'u e ngaahi
launga pea lesisita ke fai
hono muimui'i 'i loto he
'aho 'e taha 2) Fakahoko e
tu'utu'uni pea fakahoko
kihe tokotaha launga 'i
loto he 'aho 'e taha.

4.5Tu'uaki ki hono muimui'i e
fakahoko fatongia e ngaahi
pisinisi

Polokalama letio 'e ua he
'aho, 'iai moe polokalama
letio moe polokalama
televisione faka-kuata

Fakahoko e polokalama letio 'o hange
ko e palani ne fokotu'u lolotonga e ta'u
fakapa'anga pea moe letio 88.7

Fiema'u ke liliu e tu'uaki he kuo foki
mai e ngāue ko'eni kihe va'a
Konisiuma

4.7 VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI

4.7.1 TAUMU'A NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA NGĀUE 'A E VA'A NI

Ko e va'a ko 'eni 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi ngāue fekau'aki mo e ola ngāue TSDF II ki hono "fakafaingamalie'l e ma'u mo hono ngāue'aki e ngaahi fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, mo e ngāue pea mo e 'inivesimeni muli." Ke leva'i 'a e taumu'a ni, 'oku 'oatu 'e he va'a ni 'a e ngaahi polokalama ngāue ko'eni ke tokoni ki hono hiki mo fakalahi 'a e ngaahi koloa 'oku hu atu ki muli pea mo faka'ai'ai 'a e 'inivesi fokotu'u pisinisi 'a e kau muli 'i Tonga ni.

Ko e ngaahi polokalama ngāue 'a e va'a ni 'oku fā (4), 'o kau ai mo e polokalama fo'ou na'e hiki mai mei he Va'a Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi:

- 1) 'Iuniti ki he Ngaahi Fakamatala Fakafika ki he Fefakatau'aki Fakatotolo ki he Ngaahi Maketi – Ngaahi koloa fo'ou 'oku uta ki tu'apule'anga moe ngaahi maketi fo'ou.
- 2) 'Iuniti ki he Tu'uaki mo e faitokonia 'o e Fokotu'u Pisinisi muli 'i Tonga – Fakatupu e pa'anga hū mai mei he kau 'inivesimeni muli.
- 3) 'Iuniti ki he Ngaahi Alea Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga – Ngaahi alea fefakatau'aki fakavaha'apule'anga ke ma'u ha ngaahi faingamalie ki ha ngaahi maketi.
- 4) 'Iuniti ki he Tu'uaki mo e Maketi ki he Uta Koloa ki Tu'apule'anga – Poupou ki hono fakafaingamalie'l e kumi ha ngaahi maketi.

4.7.2 PATISETI 'O E VA'A NI

Ko e patiseti mo e fakamole 'e he Va'a Fakahoko Ngāue ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20.

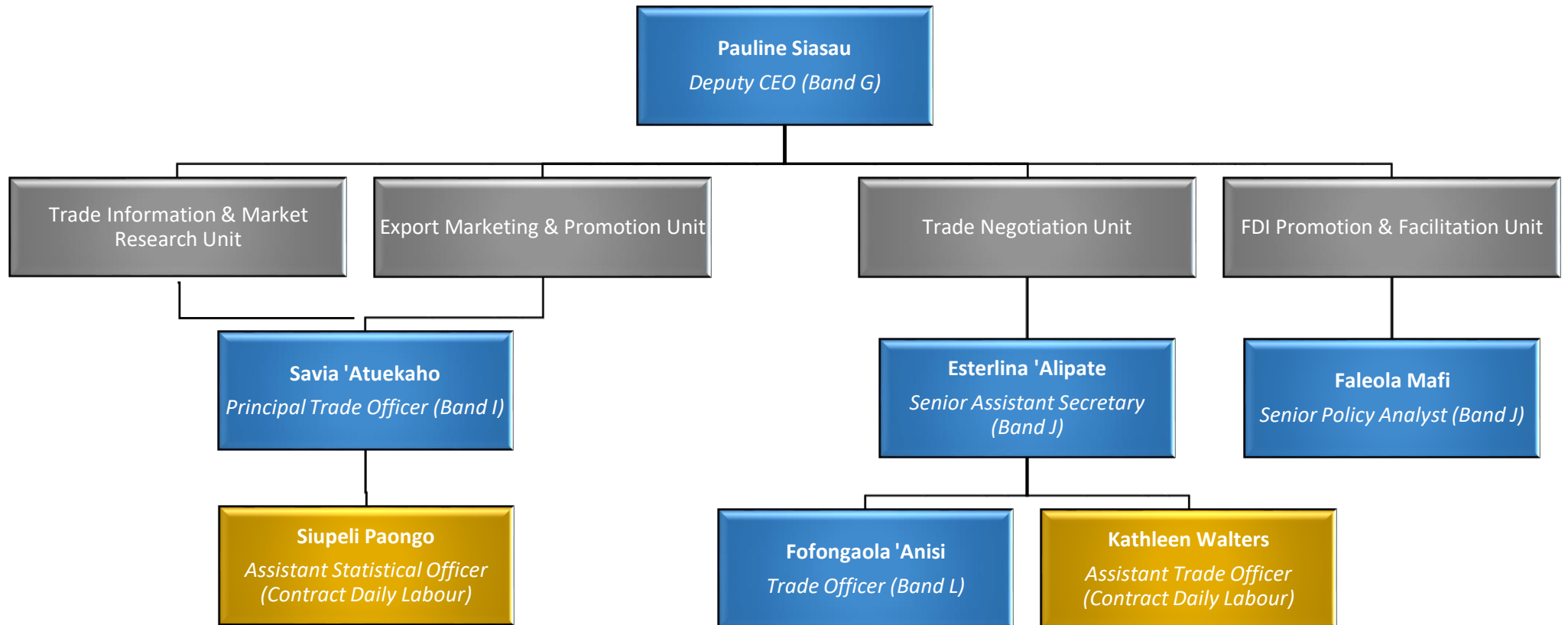
TĒPILE 20 PATISETI MO E FAKAMOLE 'A E VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/2020

FAKAMATALA	TF 2019/20 PATISETI	TF 2019/20 FAKAMOLE
Vāhenga	\$183,200	\$147,586
Patiseti Ngāue	\$566,100	\$231,526
FAKAKĀTOA	\$749,300	\$379,112

4.7.3 FA'UNGA MO E KAUNGĀUE 'O E VA'A NI

Ko e va'a ko 'eni na'e 'i ai 'a e kau ngāue tu'u ma'u 'e nima (5) pea moe ongo ngāue lau 'aho 'e ua (2). Ko e fakaikiiki ki he fa'unga 'o e va'a ni 'oku 'i he fakatātā he peesi hoko.

FAKATĀTĀ 12 FA'UNGA 'A E VA'A KI HE FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI

4.7.4 FAKAHOKO FATONGIA 'A E VA'A KI HE FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20

Ko e tēpile ko eni 'oku ne fakahā atu ai 'a e ngaahi ola 'o e ngāue kuo fakahoko 'e he va'a ni, fakatatau ki he ngaahi palani ngāue mo e me'afua na'e fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga 2019 – 2020.

TĒPILE 21 OLA NGĀUE 'A E VA'A KI HE FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI KI HE 2019/20

OLA NGĀUE 'A E VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
1 Polokalama Tokoni ki he Ngaahi Koloa fo'ou 'oku uta ki tu'apule'anga mo e ngaahi maketi fo'ou (Ngaahi fakamatata fakafika ki he fefakatau'aki & Fakatotolo ki he ngaahi maketi)	1.1 Pule'i mo tanaki e ngaahi fakamatata fakafika 'o e fefakatau'aki fakapule'anga	Kakato e ngāue ni 'i he kuata 'uluaki (Sepitema 2019)	A'usia taumu'a ngāue . Lava lelei e ngāue ki hono fakakakato e ngaahi fakamatata fakafika 'o e fefakatau'aki ki he kuata 'e ua ki mu'a pea fakahu taimi totonu. Fakatatali e kuata tolu moe fa (Ma'asi 2020 mo Sune 2020) ki he fakamatata mei he Tafa'aki Sitetisitika	Ko hono mumui'i e fakamatata fakafika ki he kuata tolu moe fa ki he Tafa'aki Sitetisitika ke fakakakato e ngāue fakakuata 'o hono fakakakato e fakamatata fakafika 'o e fefakatau'aki
	1.2 Fekumi ki he maketi 'o e kau Tonga 'i Nu'usila mo 'Aositelelia	Kakato 'i he kuata hono tolu Ma'asi 2020)	'Ikai a'usia. Kakato e palani ki he fekumi ki he maketi ko 'eni ka 'oku 'ikai lava 'o fakahoko 'a e ngāue ni ko e'uhi ko e COVID-19	Toe vakai'i e palani ngāue ko 'eni pea fai ha sio ke ngāue'aki 'a e peletifoomu fahataha ngāue'aki e 'initaneti
	1.3 Sivi'i fakata'u ua e ngaahi fiema'u e kau pisinisi hu koloa ki muli.	Kakato 'i he kuata hono ua ('Okatopa 2019)	'Ikai ke lava 'o fakakakato e ngāue ko 'eni. Lolotonga ngāue ki hono tanaki e ngaahi fakamatata.	Toe vakai'i e ngaahi fakamatata na'e 'osi tanaki mo fakakakato e lipooti ki he CEO moe Minisita ke tali.

OLA NGĀUE 'A E VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	1.4 Fekumi ki he maketi 'i Nu'usila mo 'Aositelelia.	Kakato 'i he kuata hono ua (Tisema 2019).	'Ikai a'usia.	Fengāue'aki mo e Pacific Trade & Invest 'i Nu'isila mo 'Aositelelia ke fokotu'utu'u e palani fakahokongāue ki he fekumi ki he ongo maketi ko 'eni.
2 Fakatupu e pa'anga hu mai mei he kau inivesimeni muli (Tu'uaki mo faitokonia 'o e fokotu'u pisinisi muli 'i Tonga).	2.1 Fakafotunga 'o e faingamalie 'inivesimeni.	Lava kakato e ngāue ko 'eni 'i he kuata hono ua (Novema 2019)	'Ikai ke a'usia e taumu'a ko 'eni. Na'e fiema'u 'a Tonga ke nau totongi ho nau mo'ua ki he Commonwealth Fund for Technical Co-operation (CFTC) 'i he'enau tokoni fakatekinikale ki he ngaahi Fonua Commonwealth. Ko e mo'ua ko 'eni kuo 'osi totongi.	Toe vakai'i moe Commonwealth Secretariat e ngaahi me'a 'oku fiema'u kae fakahoko e poloseki ko 'eni.
	2.2 Fa'u ha palani fakafonua ki hono faka'ai'ai 'a e 'inivesimeni.	Kakato e nguae ni 'i he kuata hono ua (Novema 2019)	'Ikai a'usia e taumu'a ngāue ko 'eni pea toloi ki he ta'u fakapa'nga hoko..	Vakai'i fakaloto potungāue 'a e National Investment Promotion Strategy (NIPS) motu'a mo fokotu'u ha ngaahi fakalelei ki he Commonwealth Secretariat ke toe fa'u ha palani fakafonua fo'ou ki hono faka'ai'ai 'a e 'inivesimeni ki Tonga ni.
	2.3 Tu'uaki e faingamalie 'inivesimeni 'i he'etau kau atu ki he faka'ali'ali lalahi 'i tu'apule'anga.	Kakato e ngāue ni 'i hono fa 'o e kuata (Sune 2020)	'Ikai ke a'usia e taumu'a ko 'eni tu'unga 'i he mahaki faka'auha fakamamani lahi ko e COVID-19 'o tapuni ai e fefolau'aki. 'Oku toloi ai e ngāue ni ki he ta'u fakapa'anga hoko.	Hokohoko e fengāue'aki moe kakai 'oku nau palani'i mo fokotu'utu'u e ngaahi faka'ali'ali 'i tu'apule'anga mo fakakau e ngaahi pisinisi moe sekitoa taautaha ki he ngaahi faka'ali'ali ni.
	2.4 Tokolahi 'o e kau 'inivesitoa 'oku tokoni'i e	Kakato e ngāue ni 'i hono fa 'o e	A'usia e taumu'a ngāue . Ngaahi palopalema na'e fakatokanga'i 'i hono tokangaekina 'a e 'inivesitoa ki mu'a, 'oku feinga leva e potungāue	Ngāue fakataha moe tafa'aki Lesisita e ngaahi pisinisi mo e Fa'u Koloa 'i he 'ilo 'i he ngaahi poloseki lalahi 'a e 'inivesimeni 'i Tonga ni he 'oku kau ia he palani ngāue ki

OLA NGĀUE 'A E VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	he potungāue ki mu'a mo e 'osi 'i hono tokangaekina e 'inivesimeni.	kuata (Sune 2020)	ke fakalelei'i ke fakahoko fakalelei honau fatongia ke tupulekina e ngaahi pisinisi 'i Tonga ni.	he tokonia 'a e 'inivesitoa hili hono fokotu'u 'ene pisinisi.
2.5Lahi taha e ngaahi polokalama ke faka'ai'ai 'inivesimeni 'i Tonga ni.	Kakato e ngāue ni 'i hono fa 'o e kuata (Me 2020)	e 'i hono fa 'o e kuata (Me 2020)	A'usia e taumu'a 'e taha 'a ia ko e misiona 'inivesimeni ki Tonga ni. Na'e talitali 'e he potungāue ha misiona mei Guangdong Province ke talanoa'i mo fa'u ha poloseki fakasosiale mo faka'ekonōmika. Ka na'e 'ikai ke lava eni tu'unga 'i he COVID-19.	Fengāue'aki vaofi moe Potungāue ki Muli fekau'aki mo e ngaahi misiona faka'inivesimeni 'i he kaha'u.
2.6Fakataha lahi fakata'u hono faka'ai'ai 'o e 'inivesimeni ma'ae kakai Tonga 'i Nu'usila mo 'Aositelelia.	Kakato e ngāue ni 'i hono fa 'o e kuata ('Epeleli 2020)	e 'i hono fa 'o e kuata ('Epeleli 2020)	'ikai a'usia e taumu'a ngāue ni tupunga he COVID-19 'o 'ikai lava ai e fakataha fakata'u hono faka'ai'ai 'o e 'inivesimeni 'i Nu'usila mo 'Aositelelia. Ko e ngāue ko 'eni 'e toki fakahoko ia 'i he ta'u fakapa'anga hoko 2020/2021. /	Fakamalohi'i e va ngāue moe Potungāue ki Muli 'i hono fakahoko 'a e polokalama faka'ai'ai 'o e 'inivesimeni 'i Nu'usila mo 'Aositelelia. Toe vaka'i e ngaahi fokotu'utu'u na'e fokotu'u ke fai 'i he polokalama faka'aia'l 'o e 'inivesimeni 'i Nu'usila mo 'Aositelelia.
2.7Fakatupu ha ngaahi naunau tu'uaki faka'ai'ai 'o e 'inivesimeni.	Kakato e ngāue ni 'i Me 2020.	e 'i Me 2020.	A'usia taumu'a ngāue ko 'eni. Kakato e ngāue ki hono fa'u e founga ngāue 'o e faka'ai'ai 'inivesimeni ki Tonga. Kuo kamata'i 'e he Potungāue 'a hono fa'u'afa'u 'o e naunau tu'uaki ke faka'ai'ai 'inivesimeni ki Tonga neongo na'e kau eni ia he poloseki 'a e Commonwealth Secretariat,	Hokohoko atu pe e fengāue'aki mo e Commonwealth Secretariat ki he hoo atu e poloseki ko 'eni. Faka'amu ke kakato e poloseki ko 'eni 'i he ta'u fakapa'anga hoko 2020/2021 'i he toe hoko atu poloseki ko 'eni hili 'a e COVID-19.

OLA NGĀUE 'A E VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
3 Fakatupu mo fakahoko ha palani mo ha founa ke fakalahi ai e faingamalie 'a Tonga ki he ngaahi maketi mo fakalahi ai pe e pa'anga hu mai 'a Tonga mei he hu koloa ki muli.	3.1 Ngaahi fanongongo ki he WTO ke fakakakato kuo fakahu.	Kakato e ngāue ni 'i Sepitema 2020.	A'usia e ngāue ko 'eni. Kakato pea fakahu e ngaahi fanongonongo ke fakakakato 'e 5.	Hokohoko atu hono tokanga'i 'ae ngaahi fanongonongo ke fakakakato ki he WTO. Hokohoko atu mo e fetalanoa'aki moe Potungāue Ngoue, Me'akai mo e Vaota ke tanaki e ngaahi fakamatala ke fakakakato 'etau fanongonongo ki he WTO 'i he tafa'aki ko 'eni.
	3.2 Fakahu 'a e tu'unga 'a Tonga 'i he ngaahi kaveinga fekau'aki mo e Multilateral Trading System ke talanoa'i 'i he ngaahi kaveinga 'a e Doha.	Kakato e ngāue ni 'i Me 2020.	'Ikai a'usia e ngāue ni. Na'e fakahoko he Potungāue ha fepotalanoa'aki mo e ngaahi hoa ngāue fekau'aki moe ngaahi tu'unga	Langa ke fakalalaka e 'ilo e ngaahi hoa ngāue 'i he Pule'anga pehe ki he sekita taautaha fekau'aki moe WTO mo 'ene ngāue pea pehe ki he ngaahi aleapau. Faka'ai'ai e kau ngāue ken au lesisita ki he ngaahi lesioni 'a e WTO ken au toe mahino'i ai 'a e WTO. Hokohoko atu e fengāue'aki 'a e Potungāue mo e ngaahi Potungāue mo e ngaahi hoa ngāue.
	3.3 Fakakakato 'a e teuteu ki he Trade Policy Review (TPR)	Kakato e ngāue ni 'i Sune 2020.	A'usia. Fakakakato 'e he Potungāue 'a e fiema'u fakamatala 'a e WTO 'o 'ave ki mu'a he 'aho faka'osi ne fiema'u ki ai..	Siofi 'a e nguae fakatatau ki he taimi kuo palani ki he TPR hono ua 'a Tonga. Siofi 'a e nguae fakatatau ki he taimi kuo palani ki he TPR hono ua 'a Tonga ke fai pau ki he ngāue he aleapau.

OLA NGĀUE 'A E VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	hono ua 'a T'nga.		Fakahu 'a e kole ki he PIFS Geneva Office ke nau kumi ha tokotaha fale'i ke ngāue ki he TPR hono ua 'a Tonga.	
3.4Teuteu ki he Fealea'aki Fefakatau'aki ki he ngaahi aleapau 'oku kau 'a Tonga ki ai 'aki hono tanaki 'a e ngaahi palopalema kuo fakatokanga'i 'i he fefakatau'aki.	Kei hokohoko atu pe ngāue ko 'eni.	A'usia 'a e taumu'a ngāue ko 'eni. Fakahu 'a e tu'unga fakafonua 'a Tonga 'e 3 ki he Regional Trade Agreement (RTA). ealea'aki 'i he Revised Georgetown Agreement mo e Post Cotonou. Lava mo e fealea'aki fakafonua 'e 3 he Georgetown Agreement mo e 2 he Post Cotonou Agreement ke fakahu ki he WTO.	Langa e va fengāue'aki 'a e ngaahi hoa ngāue 'a e Potungāue fakapule'anga moe 'ikai fakapule'anga ken au mahino'i pea nau 'ilo'i 'a e ngaahi RTA mo honau ngaahi fatongia ken au kau 'i hono alea'i 'a e ngaahi kaveinga mahu'inga 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe. Toe fakalelei'i e va fengāue'aki 'a e potungāue mo e ngaahi potungāue kehekehe ke fakapapau'i e tu'unga 'oku 'i ai 'a Tonga 'i he ngaahi fealea'aki.	
3.5Tali 'e he Kapineti mo e Fakataha Tokoni ke hu a Tonga ki he IEPA.	Kakato e ngāue ni 'i 'Epeleli 2020.	'ikai kakato. Tu'unga 'i he COVID-19, na'e 'ikai lava ai e fealea'aki fakafonua 'a e IEPA pea iku toloi ai kae 'oleva ke solova 'a e COVID-19.	Toe fai ha sio ki he tohi IEPA pea lipooti ki he Kapineti ki mu'a 'etau hu 'o kau ki he IEPA. Fakatatali ki he tu'utu'uni 'e 'omai 'e he Kapineti mo e Fakataha Tokoni. Fai 'a e fealea'aki 'i Tongatapu pea moe 'out motu kapau 'e tali e he Kapineti moe Fakataha Tokoni ke hu 'a Tonga ki he IEPA.	
3.6Fakahu 'a e me'a ngāue ke fakapapau'i'aki	Kakato e ngāue ni 'i Sune 2020.	'ikai kakato. Ma'u 'e Tonga 'a e World Bank Group ken au fakapa'anga hono fa'u 'a e TFA.	Toe fakahoko hono talanga'i hono fa'u 'o e Trade facilitation roadmap ki he Tonga WBG. Fekumi ki ha	

OLA NGĀUE 'A E VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
	mo fakamo'oni tukupa 'a Tonga ki he WTO TFA.		Toloi hono fakahoko 'a e implementation roadmap 'a Tonga ko e'uhi ko e COVID-19.	ngaahi tokoni fakatekinikale mei he ngaahi hoa ngāue fakalalaka ke fakahoko 'a e kupu C 'o e 'atikolo TFA.
	3.7Fakaha 'o e mateuteu ki he fefakatau'aki 'i he PICTA, ki he tauhi'anga Aleapau, hili hono fakakakato 'a hono vakai'i 'a e ngaahi lao felave'i fakalotofonua.	Kakato e ngāue ni 'i Sepitema 2020.	'Ikai kakato. Toloi 'a e ngāue ko 'eni ki he 2021. Hokohoko atu pe hono toe siofi 'a e PICTA Rules of Origin.	Feinga ke toe malohi ange e va fengāue'aki 'a e Potungāue mo e ngaahi Potungāue hoa ngāue ki he teuteu 'a Tonga ken au fefakatau'aki 'i he PICTA. Fiema'u ke fai ha toe sio ki he ngaahi sitepu ma'a Tonga ken au fakapapau'i 'enau maau ken au fefakatau'aki 'i he PICTA ke 'oua 'e toe fakafe'atungia'i hono fakahoko 'a e fefakatou'aki.
	3.8Kakato 'a e teuteu ke fakamo'oni ki hono fakahoko e ngāue 'a e PACER Plus Agreement (PACER Plus).	Kakato e ngāue ni 'i hono fa 'o e kuata (Sune 2020)	A'usia 'a e ngāue ni. Kakato e ngāue ki hono fokotu'utu'u e fakamo'oni hono fakahoko e aleapau PACER Plus 'i Ma'asi 2020. Na'e kole tokoni fakalao 'a e Potungāue mei he AGO mo e tohi 'ikai ke fakafepaki mei Potungāue ki Muli 'i Fepueli 2020. Na'e fakahu leva pea tali 'e he Fakataha Tokoni 'a e fokotu'u ko 'eni 'i he 'aho 27 Ma'asi 2020.	Toe fakamalohi'i ange e va fengāue'aki mo e ngaahi potungāue hoa ngāue ki he teuteu ki hono fakahoko e aleapau 'o e PACER Plus. Hokohoko 'a e fetalanoa'aki moe ngaahi potungāue hoa ngāue moe ngaahi sekitoa taautaha ke faka'ilo kia kinautolu 'a e ngaahi fatongia 'a Tonga ke fakahoko 'i he aleapau 'a e PACER Plus. Potungāue ken au toe sio ki he tēpile 'o e ngaahi fatongia ke fakakakato ki he teu fakahoko 'o e aleapau ko 'eni.

OLA NGĀUE 'A E VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHA'U
3.9 Fakafofonga ki he Fealea'aki i he Fefakatau'aki/ako ngāue/fakataha/ako taimi nounou	Kei hokohoko pe ngāue ko 'eni.	Kakato hono fokotu'utu'u ke kau mai 'a e ngaahi hoa ngāue fengāue'aki fakataha mo e Potungāue ki he ngaahi fakataha, ako moe fealea'aki kehekehe 'e 17.	Hokohoko atu hono muimui'i 'a e ngaahi fokotu'u na'e fakahoko mai 'e he kau 'ofisa hili 'enau kau mai ki he ngaahi fakataha moe ako. Muimui'i hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'u kuo fakahoko mai 'e he kau ngāue hili 'a e ngaahi fakataha.	
3.10 Fealea'aki ki he Fefakatau'aki mo Ha'amoā.		'Ikai malava ke fakahoko makatu'unga 'i he COVID-19 pea mo hono tapui 'o e kau'afonua, si'isi'i 'a e taukei pehe foki ki he tokosi'i e kau ngāue ko ia na'e toloi 'a e ngāue ni ki he 2021. Tatali ki he Pule'anga Ha'amoā ke 'omi 'a e ngaahi koloa 'e tolu ke to'o mei he tute 'i he kongā 'o e aleapau ki he Fefakatau'aki mo Ha'amoā.	Hokohoko atu hono muimui'i mo e Pule'anga 'o Ha'amoā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kole ki he ngaahi koloa 'e 3 ke to'o mei he tute pea ke toe fakahoko ha ngāue ki hono tali 'e he Kapineti.	
3.11 Fakatupu 'a e National E-commerce Readiness Assessment 'a Tonga	Kakato e ngāue ni 'i Sune 2020.	A'usia. Fekumi ha tokotaha fale'i kene fakahoko e ngāue ko 'eni 'i he PIFS Geneva Office. Fakapa'anga 'a e poloseki 'a e readiness assessment ma'a Tonga 'e 'Aositelelia. Kakato 'a e lipooti 'i Sune 2020 pea fakahu ki Kapineti ken au tali. Kamata'i 'a e lipooti ke ngāue'aki fakafonua 'o e 'initaneti ki he fefakatau'aki 'i 'Aokosi 2020 pea fakahoko 'i he 2021.	Ngāue fakataha mo e ngaahi Potungāue hoa ngāue ki hono fakahoko mo hono ngāue'aki 'a e ngāue'aki fakafonua 'o e 'initaneti ki he fefakatau'aki.	

OLA NGĀUE 'A E VA'A FEFAKATAU'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA MO E 'INIVESIMENI MULI	NGAAHI ME'AFUA (KPI)	NGAAHI TĀKETI	NGAAHI NGĀUE KUO A'USIA	HALA FONONGA KI HE KAHĀ'U
	<p>3.12 Fakahoko 'o e Tu'utu'uni Ngāue ki he Fefakatau'aki 'i Tonga.</p>	<p>Kakato e ngāue ni 'i Sune 2020.</p>	<p>Te'eki ke kakato. Na'e kakato 'a e lipooti 'i Sune 2020 pea fakahu atu ki he Kapineta ke tali.</p>	<p>Fakamalohia 'a e va fengāue'aki mo e ngaahi Potungāue felave'i 'i he teuteu atu ki hono fakahoko 'o e Tu'utu'uni ngāue ki he Fefakatau'aki. 'Oku fiema'u 'a e va fengāue'aki kakato ke fakapapau'i 'e fakahoko lelei 'a e palani ngāue ni 'i he ta'u 'e valu (8) ka hoko mai.</p>
<p>4 Fa'u mo fakahoko 'o ha palani ngāue ke fakalahi 'a e ngaahi maketi 'oku tau kau atu ki ai 'o fakafou 'i he ngaahi maketi tefito mo e tu'uaki</p>	<p>4.1 'Ikai ke toe si'i hifo he pisinisi 'e ua ke tokoni'i ken au kau atu 'o fakafofonga'i 'a Tonga ki he faka'alali fefakatau'aki 'i muli.</p>	<p>Kei hokohoko pe ngāue ko 'eni.</p>	<p>Kakato. Na'e kau atu 'a e ongo pisinisi 'e 2 ki he CIIE 2019. Na'e tokoni'i fakapa'anga 'e he Potungāue 'a e ongo pisinisi taautaha 'e 2 na'e kau atu ki he CIIE 2019. Na'e toe tokoni'i foki 'e he Potungāue 'a e Island Rose Dream pea moe South Pacific Mizuku Tonga Ltd ke kau atu ki he Faka'alali Fakatu'apule'anga 'o e Koloa hu Mai (CIIE) na'e fakahoko 'i Shanghai, Siaina 'i he 'aho 5 ki he 10 'o Novema.</p>	<p>Hokohoko atu hono muimui'i 'a e tokoni fakatekinikale na'e kole ki Nu'usila mo 'Aositelelia ki hono fakangāue'i ha 'ofisa ki he fakamatala ke fakakakato hono fakahu atu 'a e ngaahi founa ngāue 'oku toe ki he ngaahi tefito'i koloa hu atu mo hu mai 'o kau ki ai moe ngaahi fakamatala ki he 'inivesimeni mo e fehu'aki 'a e kakai.</p>

5 NGAARI NGĀUE FAKAPA'ANGA

Ko e kongā leva eni 'a e ngāahi ngāue fakapa'anga 'a e Potungāue:

5.1 VAHEVAHE 'O E NGAARI FATONGIA

Ko hono teuteu 'o e ngāahi fakamatala fekau'aki mo e ngāahi ngāue fakapa'anga 'a e Potungāue ki he tā'u fakapa'anga na'e 'osi 'i Sune 2020, ko e fatongia ia 'a e 'Ofisa Pule Lahi mo e Va'a Tokangaekina e Pa'anga Ngāue 'a e Potungāue mo 'enau fengāue'aki mo e Potungāue Pa'anga. Ko e ngāahi fakamatala 'oku ha atu 'i he kongā ko 'eni, ko e mā'u kotoa ia mei he lekooti mei he Potungāue Pa'anga.

Ko e fatongia 'o e 'Ofisa Pule Lahi mo e Va'a Tokangaekina e Pa'anga Ngāue 'a e Potungāue ken a tauhi ha founa 'oku ngāue lelei ki hono pule'i 'a e patiseti 'a e Potungāue 'o kau ki ai mo hono malu'i e ngāahi naunau 'a e Potungāue, fakamafai'i e fehu'aki e ngāahi me'a fakapa'anga 'a e Potungāue fakata'u ki he fakahinohino 'a e Potungāue ' e Pa'anga, Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga mo e ngāahi lao kehe pe. Ko hono felave'i mo tonu 'a hono malu'i mo pule'i 'a e ngāahi me'a fakapa'anga 'a e Potungāue 'oku siofi mo sivi'i ia 'e he 'Ofisi 'o e 'Atita, 'a ia 'oku fakahoko 'a e 'atita fakataimi ki he anga hono fakalele mo e 'ulungaanga 'a e lipooti fakapa'anga 'a e Potungāue. Ko e lipooti ki he tā'u fakapa'anga ko 'eni 'oku te'eki ke 'atita'i. Ko e ngāahi tefito'i ngāue 'o kinautolu 'oku nau ngāue ki he pa'anga ngāue 'a e Potungāue:

1) 'Ofisa Pule Lahi

- Fatongia ke tali 'a e ngāahi totongi fakapa'anga 'a e Potungāue.

2) Taki Ngāue 'o e Va'a

- Fatongia ke fakamo'oni'i 'a e ngāahi kole fakapa'anga ke totongi mei he patiseti fakafuofua 'a e va'a na'e tali.

3) Va'a Tokangaekina e Pa'anga Ngāue

- Teuteu 'a e fakamatala patiseti fakapa'anga moe fakafuofua fakamahina mo ngāue vaofi mo e Va'a Patiseti 'a e Potungāue 'a e Pa'anga.
- Teuteu mo fakapapau'i 'a e ngāahi me'a fakapa'anga kotoa p eke totongi pea toki tali 'e he CEO.
- Fatongia ke teuteu e fakamatala pa'anga 'a e Potungāue ki he lipooti fakata'u mo ha ngāahi fiema'u fakamatala fakapa'anga kehe. Ngāue fakataha mo Potungāue 'a e Pa'anga ke lekooti mo lipooti e ngāahi naunau ngāue 'a e Potungāue..
- Ngāue fakataha mo e Komiti 'oku nau tokangaekina e ngāahi koloa 'a e Pule'anga ki hono lekooti mo lipooti e ngāahi koloa 'a e Potungāue kuo taimi ke tuku atu ki tu'a. Ngāue ki hono fakama'op'opo e ngāahi fakamatala fakapa'anga 'a e Potungāue ki he 'atita fakata'u.
- Ngāue ke lekooti mo faile 'a e ngāahi tali totongi mo e ngāahi vausia totongi 'a e Potungāue.

5.2 FAKAMATALA PA'ANGA TĀNAKI MO E FAKAMOLE

Ko e ngāahi fakamatala pa'anga tanaki mo e fakamole 'i he patiseti lolotonga 'a e Potungāue ki he tā'u fakapa'anga 'oku ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2020. Ko e fakamole na'e fe'unga mo e \$5,314,405 pea ko e pa'anga tanaki na'e fe'unga mo e \$661,925..

5.2.1 PA'ANGA TANAKI HE PATISETI LOLOTONGA TF 2019/20

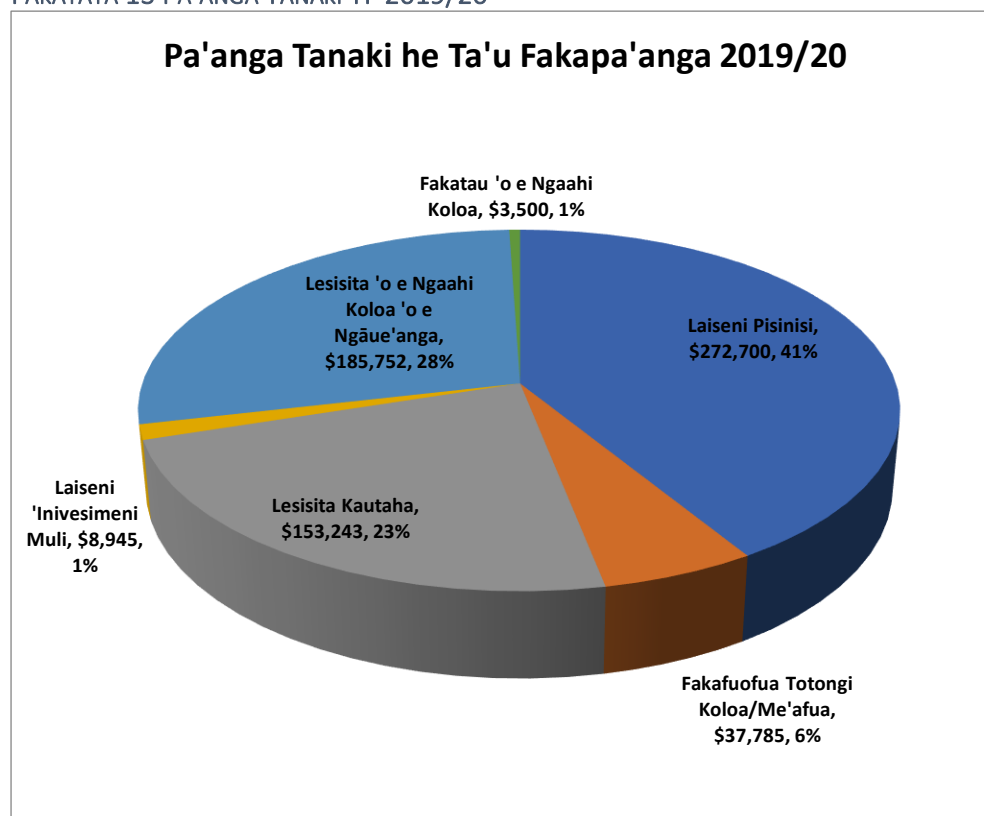

Ko e lahi taha 'a e pa'anga tanaki 'a e Potungāue 'oku ma'u ia mei he tafa'aki 'e 6 'a ia ko e Laiseni Pisinisi (41%), Lesisita 'o e Ngaahi Koloa 'o e Ngāue'anga (28%) pea moe Lesisita Kautaha (23%). Ko e ngaahi va'a kotoa ko 'eni 'oku 'i he malumalu 'o e Va'a Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi mo e Fa'u Koloa 'i he 'Ilo 'o e Potungāue.

TĒPILE 22 PA'ANGA TANAKI HE PATISETI LOLOTONGA TF 2019/20

Pa'anga Tānaki He Patiseti Lolotonga TF 2019/20 'i he'ene hokohoko.		
Fakamatala	Pa'anga (\$)	% 'o e Pa'anga Tānaki
Laiseni Pisinisi	272,700	41%
Lēsisita 'o e Ngaahi Koloa 'o e Ngāue'anga	185,752	28%
Lēsisita Kautaha	153,243	23%
Fakafuofua Totongi Koloa/ Me'afua	37,785	6%
Laiseni 'Inivesimeni Muli	8,945	1%
Fakatau 'o e Ngaahi Koloa	3,500	1%
FAKAKĀTOA	661,925	100%

FAKATĀTĀ 13 PA'ANGA TĀNAKI TF 2019/20

5.2.2 NGAHI FAKAMOLE 'I HE PATISETI KI HE TF 2019/20

Ko e lahi taha 'i he ngaahi fakamole 'a e Potungāue na'e ma'u ia 'e he Va'a Pule Lahi mo Fakahoko Ngāue (28%) pea hoko atu ki ai 'a e Va'a Tokoni ki hono Fakalalaka 'o e Ngaahi Pisinisi (28%).

TĒPILE 23 FAKAMOLE KI HE TF 2019/20

Fakamole ki he TF 2019/20 'i he Va'a

Va'a	Patiseti Fakamole	% 'o e Fakakātoa 'o e Patiseti
Pule Lahi mo Fakahoko Ngāue	2,307,650	28%
Tokoni ki hono Fakalalaka 'o e Ngaahi Pisinisi	2,240,600	28%
Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi mo e Fa'u Koloa 'i he 'Ilo	1,132,250	14%
Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesi Muli	749,300	9%
Tokangaekina 'a e Konisiuma mo e Fefakatau'aki Lelei	656,400	8%
Fa'u Tu'utu'uni mo e Palani Ngāue	566,800	7%
Ngāue 'a e Kakai	486,800	6%
FAKAKĀTOA	5,314,405	100%

5.2.3 TALASITI MOE 'AKAUNI KI HE POLOSEKI UTA NGOUE FOHA KI MULI BTF4600

'Oku 'i he malumalu 'a e Potungāue ken au tokanga'i 'a e 'akauni talasiti, pa'anga fakamaketi ki he ngaahi Pisinisi Taautaha ki he ngaahi poloseki uta ngoue foha mo e meleni. Ko e ngaahi fakaikiiki ki he 'akauni ko 'eni 'oku ha atu 'i lalo. 'I he ngata'anga 'o Sune 2020, ko e palanisi 'o e 'akauni ko e \$586,182.15.

TĒPILE 24 'AKAUNI TALASITI KI HONO FAKAMAKETI'I 'A E SEKITOA TAAUTAHA

AKAUNI TALASITI KI HONO FAKAMAKETI'I 'A E SEKITOA TAAUTAHA (BTF4600)		
LIPOOTI 'A E POLOSEKI KI HONO HU ATU KI TU'APULE'ANGA 'O E NGOUE FOHA MO E MELENI KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/20		
Fakamatala Pa'anga Tu'unga Hokohoko (Cash Flow)		
	BTF4600 (Pa'anga Fakamaketi ki he Sekitua Taautaha)	FAKAKĀTOA \$
-		
Pa'anga Hu Mai		219,648.34
Kole Fakamole		223,140.73
Pa'anga Toe (Mole)		(3492.39)
Tanaki Palanisi Kamata 'i he 'aho 1 Siulai 2019		589,674.54
Palanisi 'o e 'Akauni Talasiti 'i he 'aho 30 Sune 2020		586,182.15

5.2.4 FAKAMA'OPO'OPO 'O E PA'ANGA NŌ KI HE POLŌSEKI UTA HINA KI TU'APULE'ANGA KE TOKONIA 'A E NGAHI KULUPU KAKAI FEFINE KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2019/2020

Ko e tēpile 'i lalo 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e pa'anga na'e nō 'i he Poloseki Uta Hina Ki Tu'apule'anga, 'a ia na'e fakataumu'a ia ke tokoni fakapa'anga 'a e kau ngoue fefine 'oku nau kau ki he ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki mo e Kuletiti 'Iunioni.

TĒPILE 25 SQUASH EXPORT PROJECT TO EMPOWER WOMEN FY 2019/20

Hingoa 'o e Ngoue Kuletiti 'Iunioni	Kolo	Pa'anga na'e No (\$)	Totongi tupu 5% (\$)	Kātoa e Fakamol e (\$)	Lahi 'o e pini mina na'e uta	Kilokala mi 'o e hina na'e uta (KG)	Kātoa e pa'anga na'e ma'u @\$2/kg (\$)	*Pa'anga na'e totongi 'e he potungāue
Ahi 'o Ulakai	'Ahau	29,562	1,478	31,040	64	41,300	82,600	51,560
Toahola	Fahefa	17,529	876	18,045	48	31,100	62,200	43,795
Fonu moe Moa	Hofoa	11,728	586	12,314	20	13,400	26,800	14,486
Lele 'a Lulu	Masilamea	31,267	1,563	32,830	73	48,200	96,400	63,569
Funga Faite	Talafo'ou	28,396	1,420	29,816	58	35,800	71,600	41,784
'I 'o Lupea	Pelehake	23,315	1,166	24,481	77	49,500	99,000	74,518
Vaitu'ulilo	Kolonga	28,044	1,402	29,446	68	42,600	85,200	55,754
Ha'asini/ Ha'amula	Ha'asini	28,338	1,417	29,775	89	54,900	109,800	80,025
KĀTOA		198,179	9,908	208,087	497	316,800	633,600	425,513

*Ko e pa'anga ko 'eni na'e totongi ia mei he vouti Community Development Program - 1443

Na'e tuku atu 'e ne potungāue 'a e pa'anga nō fe'unga mo e \$198,179 fakakātoa 'i he malulu 'o e Polōseki Uta Hina ki Tu'apule'anga, 'a ia ko e nō iiki eni ki he ngaahi kulupu kakai fefine 'oku nau kau ki he Sosaieti Fetokoni'aki mo Kuletiti 'Iunioni 'o e Kau Ngōue. Na'e totongi foki 'e he potungāue 'a e pa'anga 'e \$425,513 ki he ngaahi Sosaieti ko e 'uhi ko e 'ikai ke malava 'e he kautaha na'a ne uta atu 'enau hina 'o 'oange 'enau totongi. Ko e mahu'inga ko 'eni na'e ma'u ia he 'osi hono to'o 'a e pa'anga nō mo e totongi tupu mei he nō 5% (interest) mei he pa'anga hono fakatau 'a e hina. 'I he tu'unga ko 'eni, 'oku mo'ua leva 'a e kautaha uta hina ki he potungāue 'aki 'a e pa'anga 'e **\$633,600** ko e 'uhi ko e totongi 'e he potungāue 'a e kau ngōue hina. 'A ia ko e pa'anga ko 'eni ko e fakakātoa ia 'a e totongi 'o e hina, ko e kilo 'e 316,800 (toni 'e 316.8) 'i he pa'anga 'e \$2 ki he kilo. Ko e seniti eni na'e totonu ke ma'u 'e he ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki mo Kuletiti 'Iunioni 'o e Kau Ngōue ko e \$633,600 'i he enau uta atu 'o e hina ki he maketi Siapani ki he ta'u fakapa'anga FT 2019.20.

5.2.5 NGAHI FAKAMOLE KI HONO FOKOTU'U 'O E NGAHI SOSAIETI FETOKONI'AKI FO'OU 2019/20

Ko e tēpile ko 'eni 'i lalo 'oku 'oatu ai 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi fakamole 'a e pule'anga ki hono fokotu'u 'o e ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki fo'ou ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni. Na'e fe'unga mo e sosaieti fo'ou 'e 9 na'e fokotu'u he ta'u fakapa'anga FT 2019/20 pea fe'unga mo e \$42,118 'a e fakātoa 'o e fakamole.

TĒPILE 26 NGAHI FAKAMOLE KI HONO FOKOTU'U 'O E NGAHI FALEKOLOA SOSAIETI FETOKONI'AKI FO'OU FT 2019/20

Fika	Motu	Kolo	Hingoa 'o e Falekola Sosaieti Fetokoni'aki	Fakamole ki hono Kumi 'o e Ngaahi Koloa
1	Tongatapu	Hoi	Makamaka 'a Leva	4,923
2	Tongatapu	Foui	Lolo Paongo	2,544
3	Tongatapu	Maufanga	Maka He Lotu	7,059
4	Tongatapu	Ha'amula	Kaliloa	6,314
5	Tongatapu	Te'ekiu	Otu Fangavalu	5,782
6	Tongatapu	Vaotu'u	Kele'a Maka	2,744
7	Tongatapu	Fahefa	Toahola	3,870
8	Tongatapu	Pea	Fala 'a e Tau	8,882
	FAKAKĀTOA			42,118

5.2.6 TOTONGI FAKAFOKI MEI HE NGAHI FALEKOLOA SOSAIETI FETOKONI'AKI

Na'e fe'unga mo e pa'anga fakakātoa 'e \$24,450 na'e totongi fakafoki mai 'e he ngaahi falekola Sosaieti Fetokoni'aki, fakatatau ki he aleapau. Ko e aleapau ko e totongi fakafoki ki he potungāue 'a e \$6,000 ki hono fakatau 'a e ngaahi koloa na'e tokoni ki hono kamata'aki 'a e falekoloa, pea 'e kamata totongi fakafoki eni hili e mahina 'e 6 mei he 'aho na'e fokotu'u ai 'a e falekoloa, 'Okatopa 2018. 'I he'ene 'au ki he 'aho 30 Sune 2020, ko e toenga mo'ua ke totongi ki he potungāue ko e \$41,550 fakakātoa.

TĒPILE 27 TOTONGI FAKAFOKI MEI HE NGAHI FALEKOLOA SOSAIETI FETOKONI'AKI

Lipooti ki he Totongi Fakafoki mei he Ngaahi Falekoloa Sosaieti Fetokoni'aki 'i he 'aho 30 Sune 2020				
Hingoa 'o e Sosaieti	Kolo	Nō	Totongi Fakafoki	Palanisi 'o e Nō
Vaituililo	Kolonga	6,000	2,400	3,600
Hala'oliveti	Veitongo	6,000	1,800	4,200
Lele a Lulu	Masilamea	6,000	1,200	4,800
I 'o Lupea	Pelehake	6,000	2,250	3,750
Nomuka	Nomuka - Ha'apai	6,000	2,300	3,700
Mapu 'a Vaea	Houma	6,000	700	5,300
Mate ma'a Niuā	Hihifo- Niuatoputapu	6,000	800	5,200
Ahi 'o Ulakai	Ahau	6,000	3,000	3,000
Vai ko Pule	Sapaata -' Eua	6,000	2,000	4,000
Fonu moe Moa	Hofoa	6,000	2,000	4,000
Tapinga 'a Maama	Tefisi - Vava'u	6,000	6,000	0
FAKAKĀTOA		66,000	24,450	41,550

5.2.7 FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI FALEKOLOA SOSAIETI FETOKONI'AKI 2019/20

Ko e lipooti 'eni 'i hono fakama'opo'opo 'o e nō 'o e ngaahi falekoloa sosaieti ki he ta'u fakapa'anga 2019/20.

TĒPILE 28 FAKAMA'OPO'OPO 'O E NGAHI FALEKOLOA SOSAIETI FETOKONI'AKI 'I HE 'AHO 30 SUNE 2020

Fakama'opo'opo 'o e Ngaahi Falekoloa Sosaieti Fetokoni'aki 'i he 'Aho 30 Sune 2020	
Mo'ua 'o e Ngaahi Falekoloa Sosaieti Fetokoni'aki he 2018/29	92,473
Falekoloa Sosaieti Fetokoni'aki na'e Fokotu'u 2019/20	42,118
Fakakātoa	134,591
Kole Ngaahi Totongi Fakafoki 'aho 30 Sune 2020	24,450
Palanisi 'o e Nō 'o e Ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki	110,141

5.2.8 PA'ANGA TOKONI KI HE NGAHI PISINISI FAKA'EKONŌMIKA KOVITI 19

Na'e foaki 'a e fatongia ki hono fakahoko 'a e ngāue ki he ngaahi tohi kole mai ki he Pa'anga Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Faka'ekonōmika Koviti 19. Ko e pa'anga na'e foaki ma'ae Potungāue ki he poloseki ko 'eni ko e \$3,473.750. Ko e \$1.8 miliona pe na'e faka'aonga'i ki mu'a 'i he ngata 'a e ta'u fakapa'anga . Na'e 'i ai pe moe ngaahi pa'anga ke totongi na'e te'eki ke kau heni. Ko e fakaikiiki ki hono tufaki 'a e tokoni ko 'eni ki he ngaahi 'out motu 'oku ha atu ia 'i heni.

TĒPILE 29 FAKAMA'OPO'OPO 'O E PA'ANGA TOKONI KI HE NGAHI PISINISI FAKA'EKONŌMIKA KOVITI 19 FY 2019/20

Fakama'opo'opo Pa'anga Tokoni Ki he Ngaahi Pisinisi Faka'ekonōmika Koviti 19 FT 2019/20	
Fakamatala	Pa'anga (\$)
Pa'anga Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Faka'ekonōmika Koviti 19	3,473,750.00
Kole Totongi 'o e Pa'anga Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Faka'ekonōmika Koviti 19	1,809,244.52
Palanisi 'i he 'aho 30 Sune 2020	1,664,505.48

TĒPILE 30 FAKAIKIKI 'O E PA'ANGA TOKONI KI HE NGAHI PISINISI FAKA'EKONŌMIKA KOVITI 19 'I HE TF 2019/20

Hingoa 'o e Motu	Sekitoa Pisinisi 'Osi Lesisita	Sekitoa 'Ikai Lesisita	FAKAKĀTOA	%
Tongatapu	1,409,344.52	160,500	1,569,844.52	87%
Vava'u	91,400	108,600	200,000.00	11%
Ha'apai	18,450	8,000	26,450.00	1.4%
'Eua	7,450	5,000	12,450.00	0.6%
Niuatoputapu	0	0	0.00	0%
Niuafou'u	250	250	500.00	0%
Fakakātoa	1,526,894.52	282,600	1,809,244.52	100%

5.3 NGĀUE'Ī 'O E PATISETI

Ko e konga ko 'eni 'oku fakafehoanaki ai 'a e Patiseti 'a e Potungāue pea mo e pa'anga hu mai moe ngaahi fakamole 'a e Potungāue.

5.3.1 NGĀUE'Ī 'O E PATISETI FAKAMOLE TF 2019/20

Ko e ngaahi fakafuofua ki he ngaahi fakamole kotoa pe 'a e Potungāue pea mo e ngaahi fakamole totonu 'oku ha ia 'li he tēpile 'i lalo. Ko e fakakātoa 'o e Patiseti Fakamole 'a e Potungāue na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e \$8,139,800. Ko e fakakātoa 'o e ngaahi fakamole totonu 'a e Potungāue, na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e \$5,314,342 'a ia 'oku hao ai e peseti 'e 34.7% 'o e Patiseti Fakamole.

Ko e lahi 'o e pa'anga na'e 'ikai ke faka'aonga'i mei he fakatau 'o e ngaahi koloa ngāue faka'ofisi (11%), fakatau 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi sēvesi (8.6%), fefolau'aki mo e fetu'utaki (5.7%) mo e kau ngāue (5.3%). Ko e ngaahi pa'anga ne hao mei he fakatau 'o e ngaahi koloa na'e tu'unga peia mei hono toloi 'o e ngaahi poloseki ko 'eni. Ko e fefolau'aki mo e fetu'utaki na'e makatu'unga ia 'i hono fakatapui 'o e fefolau'aki ko e'uhi ko e Koviti 19. Na'e 'ikai lava foki mo hano fakatokolahi 'o e kau ngāue tu'unga 'i he ngaahi fakangatangata mei he Komisoni 'o e Kau Ngāue Fakapule'anga ko e'uhi ke tau mateuteu ki he Koviti 19.

TĒPILE 31 FAKAKALAKALASI NGAHI FAKAMOLE 'I HE PATISETI LOLOTONGA FT 2019/20

Recurrent Budget Expenditure Estimate Categories Performance 2019/20					
Kalasi 'o e Fakamole	'Uluaki Patiseti 2019/20 (\$)	Patiseti Fakalelei'i 2019/20 (\$)	Fakamole Totonu 2019/20 (\$)	Palanisi 'o e Patiseti (\$)	Peseti 'o e Palanisi %
Fakatau Koloa	1,206,900	1,317,600	424,592	893,008	11.0%
Pakatau 'o e Ngaahi Koloa mo e Sevesi	2,407,900	2,338,300	1,635,626	702,674	8.6%
Fefolau'aki mo e fetu'utaki	866,000	890,600	425,490	465,110	5.7%
Kau Ngāue Tu'uma'u	2,784,900	2,782,900	2,351,940	430,960	5.3%
Kau Ngāue Lau 'Aho	396,300	396,300	165,040	231,260	2.8%
Fakalelei'i mo hono Fakalele 'o e Potungāue	377,400	343,700	259,424	84,276	1.1%
Pa'anga Tokoni mo e	65,400	70,400	52,230	18,170	0.2%
Pa'anga Talifaki	35,000	0	0	0	0.0%
Fakakātoa	8,139,800	8,139,800	5,314,342	2,825,458	34.7%

Ko e tēpile 'i lalo 'oku 'asi ai patiseti fakafuofua pea moe patiseti totonu 'a e va'a kotoa pe. Na'e ngāue'aki 'e ehe Potungāue 'a e peseta 'e 65.29% 'o 'enau patiseti \$8.1 miliona.

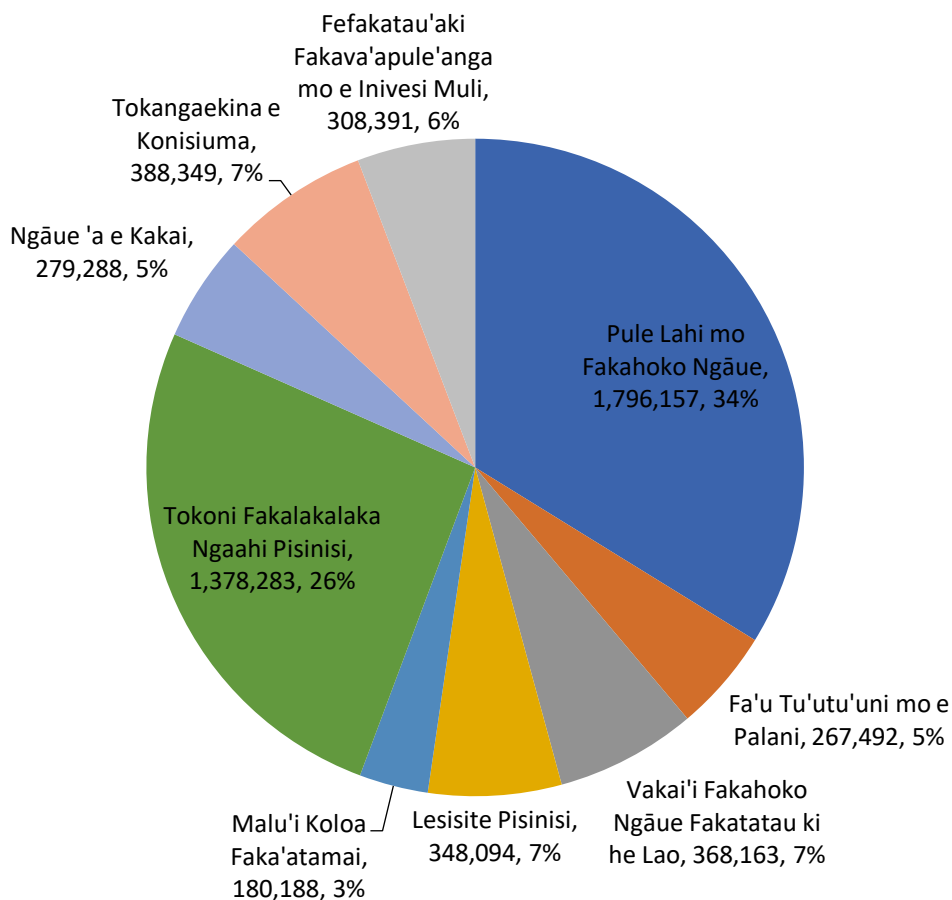
TĒPILE 32 NGĀUE'I 'O E PATISETI FAKAMOLE 'A E POTUNGĀUE FAKAVA'A NGĀUE FY 2019/20

Ngāue'i 'o e Patiseti Fakamole 'a e Potungāue Fakava'a Ngāue TF 2019/20					
Va'a	'Uluaki Patiseti 2019/20 (\$)	Patiseti Fakalelei'i 2019/20 (\$)	Fakamole Totonu 2019/20 (\$)	Palanisi 'o e Patiseti (\$)	Peseti 'o e Fakamole ki he Patiseti 'o e Va'a' %
Va'a Fa'u Tu'utu'uni mo e Palani Ngāue	574,800	566,800	267,492	299,371	47.19
Va'a Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e 'Inivesi Muli	662,400	631,900	308,391	323,509	48.80
Va'a Ngāue 'a e Kakai	519,600	486,800	279,288	207,512	57.37
Va'a Malu'i Koloa Faka'atamai	310,800	308,100	180,188	127,912	58.48
Va'a Tokoni ki hono Fakalalaka 'o e Ngaahi Pisinisi	2,372,600	2,358,000	1,378,283	979,717	58.45
Va'a Vakai'i 'a e Fakahoko Ngāue 'o Fakatatau ki he Lao	562,900	558,250	368,163	190,087	65.95
Va'a Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi	423,800	451,200	348,094	103,106	77.15
Va'a Pule Lahi mo Fakahoko Ngāue	2,246,200	2,307,650	1,796,157	511,493	77.83
Va'a Tokangaekina e Konisiuma	466,700	471,100	388,349	82,751	82.43
FAKAKĀTOA	8,139,800	8,139,800	5,314,405	2,825,458	65.29

Ko e fakatātā ko 'eni 'oku ne fakamatala'i lelei ai 'a ngaahi fakamole 'o e va'a takitaha 'a e Potungāue.

FAKATĀTĀ 14 FAKAMOLE TOTONU 'A E VA'A TAKITAHA 'A E POTUNGĀUE TF 2019/20

Fakamole Totonu 'A E Va'a Takitaha 'A E Potungāue TF 2019/20

5.3.2 NGĀUE'I 'O E PATISETI PA'ANGA TANAKI 2019/20

Na'e 'ikai ke ma'u 'a e taketi 'a e Potungāue ki he'enua pa'anga tanaki 'aki 'a e peseta 'e 1%. Na'e tonounou'aki 'a e pa'anga tanaki 'aki 'a e pa'anga 'e \$10,075. Ko hono vahevahe leva 'eni 'o e pa'anga tanaki 'oku atu atu 'i he tēpile.

TĒPILE 33 NGĀUE'I 'O E PA'ANGA TANAKI 'A E PATISETI LOLOTONGA

Ngāue'i 'o e Pa'anga Tānaki 'a e Patiseti Lolotonga 2019/20				
Fakaikiiki	Patiseti Fakafuofua 2019/20 (\$)	Fakakātoa 'o e Pa'anga Tanaki Totonu (\$)	Lahi/Si'isi'i e Tanaki Pa'anga (\$)	Lahi/Si'isi'i e Tanaki Pa'anga %
Lesisita 'o e Ngaahi Koloa 'o e Ngāue'anga	147,600	185,752	38,152	26%
Laiseni Pisinisi	257,600	272,700	15,100	6%
Lesisita Kautaha	190,100	153,243	-36,857	-19%
Pule'i 'o e totongi koloa/fua mamafa mo e ngaahi fua kehekehe pe	52,000	37,785	-14,215	-27%
LAiseni 'Inivesimeni Muli	16,700	8,945	-7,755	-46%
Fakatau 'o e ngaahi koloa ngaahi 'i Tonga ni mo ha ngaahi koloa kehe pe	8,000	3,500	-4,500	-56%
FAKAKĀTOA	672,000	661,925	-10,075	-1%

5.3.3 FAKAMATALA KI HE NGAahi KOLOA MO E MO'UA

Ko e ngaahi koloa eni mo hono mahu'inga 'a e Potungāue 'i he'ene a'u mai ki Sune 2020. Na'e 'ikai ke 'i ai ha mo'ua 'a e Potungāue.

TĒPILE 34 FAKAMATALA KI HE NGAahi KOLOA 'A E POTUNGĀUE FT 2019/20

Koloa kuo lesisita 'i he 'aho 30 Sune 2020	
Koloa	Mahu'inga
Fale	129,097
Me'alele	350,869
Polokalama Fakakomipiuta	-
Naunau Fakakomipiuta	242,326
Naunau Fale	358,863
Naunau Faka'ofisi	321,877
Ngaahi 'akau moe naunau kehe	198,131
FAKAKĀTOA	1,601,163

5.4 TOHI NOUNOU KI HE FAKAMATALA PA'ANGA

5.4.1 NGAahi NGOUE FOHA 'OKU UTA KI MULI MO E 'AKAUNI TALASITI BTF 4600

- 1) Mole 'i he 'ave ngoue foha ki muli 'i he ta'u fakapa'anga 2019/20 ko e \$3,492.39 pe r
- 2) Palanisi 'o e Poloseki Talasiti 'Akauni ko e \$586,128.15

5.4.2 NGĀUE'I 'A E PATISETI PA'ANGA TANAKI MOE NGAahi FAKAMOLE

- 1) Ko e fakakātoa 'a e pa'anga tanaki 'a e Potungāue ko e \$661,925. 'Oku nounou'aki 'a e pa'anga tanaki 'a e Potungāue 'a e peseta 'e 1 mei he taketi ki he ta'u fakapa'anga 2019/20.
- 2) Ko e fakakātoa 'o e Fakamole totonu ko e \$5,314,405 'a ia na'e hao ai e \$2,825,458 pe ko e peseta 'e 34.7% 'o e fakafuofua ki he patiseti hiki 2019/20.

5.4.3 'ANALISO HONO NGĀUE'I E PATISETI

- 1) Liliu 'a e 'uluaki patiseti 'aki hono hiki hake 'a e Patiseti 'aki 'a e \$716,710 pe ko e peseta 'e 9.
- 2) Ko e hiki 'o e patiseti na'e fou pe 'i he tu'utu'uni 'a e Lao 'a e Pa'anga 2010 ke 'oua 'e 'ova 'i he peseta 'e 15 'o e 'uluaki patiseti. Ko e peseta 'e 19 'o e 'uluaki patiseti na'e hiki 'i he patiseti 'a e Potungāue ke totongi'aki 'a e ngaahi fakamole 'i he ta'u fakapa'anga 2019/20.

5.4.4 KOVITI-19 PA'ANGA TOKONI'I E NGAahi PISINISI

Pa'anga fakakātoa 'e \$1,809,244.48 kuo 'osi totongi 'i he Pa'anga Tokoni'i e Ngaahi Pisinisi KOVITI-19 pea ko e palanisi ko e \$1,664,505.48.

5.4.5 FAKAMATALA 'O E NGAahi KOLOA

- 1) Fakakātoa 'o e mahu'inga 'o e Ngaahi Koloa 'a e Potungāue kuo lesisita 'i he ta'u fakapa'anga 2019/20 ko e \$1,601,163.
- 2) Fakakātoa e mahu'inga 'o e ngaahi koloa fo'ou 'a e Potungāue na'e fakatau 'i he ta'u fakapa'anga 2019/20 ko e \$745,154 pe ko e peseta e 31 'o e Patiseti Fakafuofua ko e \$2,368,700. Ko peseta e 69 'o e patiseti na'e fakafuofua ki he fakatau 'o e ngaahi koloa fo'ou na'e 'ikai faka'aonga'i ko e 'uhinga ko e KOVITI-19.

5.5 NGAahi FAKAMOLE LALAH

Na'e fe'unga mo e polōseki lalahi 'e fā (4) na'e fakamole kiai 'a e potungāue. Ko e ngaahi polōseki 'eni 'oku 'ova 'ene mahu'inga 'i he pa'anga 'e \$10,000. Ko e fakaikiiki 'oku hā atu ia 'i he tēpile 'i lalo. Ko e fakakātoa 'a e fakamole lalahi 'a e potungāue ki he 2019/20 ko e \$193,473.70.

TĒPILE 35 NGAahi FAKAMOLE LAHI 'A E POTUNGĀUE

Hingoa 'o e Poloseki	Mahu'inga TOP\$	Kautaha
1. Ngāue Le'o	14,652.00	Hala Tupoulahi Security
2. Tokanga'l 'o e PPSR Online System	19,879.81	Paradigm App Inc.
3. Tokangaekina 'o e lēsisita pisinisi he 'initaneti	68,295.66	Foster Moore
4. Vakai'l 'o e totongi lolo mo e kasa	90,646.22	Hale & Twomey
FAKAKĀTOA	193,473.70	

5.6 PULE'I 'O E NGAHI KOLOA 'A E POTUNGĀUE

Ko e fakamatala nounou eni 'o e ngaahi koloa fakakātoa fakakātoa 'a e Potungāue na'e lekooti 'i Sune 2020 pea mo e ngaahi koloa fo'ou na'e fakatau lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2019/20. Ko e fakamahu'inga 'a e koloa fakakātoa 'a e Potungāue 'oku fe'unga mo e \$1,601,163 (vakai ki he Tēpile 30) pea ko e ngaahi koloa fo'ou na'e fakatau lolotonga e ta'u fakapa'anga 'oku fakafuofua hono mahu'inga mo e \$2,368,700 ka ko e \$745,154 pe peseta e 31% 'o e ngaahi koloa fo'ou na'e fakatau 'i he ta'u fakapa'anga 2019/20 (vakai ki he Tēpile 33).

5.6.1 TOHI LESISITA 'O E NGAHI KOLOA

- 1) Ko e ngaahi koloa kotoa pe 'a e Potungāue kuopau ke lesisita ia 'i he tohi lesisita 'o e ngaahi koloa pe ko hono lesisita 'i he lekooti faka'uhi.
- 2) Ko e ngaahi koloa kotoa pe 'a e Potungāue 'oku lau 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga pea lipooti ki he va'a 'i Falepa'anga 'oku nau Pule'i e Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga ku mu'a 'i he 'aho 31 Siulai 'o e ta'u fakapa'anga fo'ou koia.

TĒPILE 36 FAKAMATALA NOUNOU 'O E NGAHI KOLOA

Ngaahi Koloa Lesisita 'aho 30 Sune 2020		
Ngaahi Koloa	Book Value	%
Fale	129,097	8%
Saliote Misini	350,869	22%
Polokalama Fakakomipiuta	-	0%
Naunau Fakakomipiuta	242,326	15%
Naunau Fale	358,863	22%
Naunau 'Ofisi	321,877	20%
Ngaahi 'akau mo e me'angāue kehe	198,131	13%
FAKAKĀTOA	1,601,163	100%

TĒPILE 37 LIPOOTI 'O E KOLOA FO'OU NA'E FAKATAU 'I SUNE 2020

Fa'ahinga 'o e Koloa	Fika 'Akauni	Fakafuofua a 2019/20 \$	Koloa Fo'ou 2019/20 \$	Fakafuofua Pa'anga na'e 'ikai Ngāue'aki \$	Pa'anga na'e Ngāue'aki %	Fakafuofua Pa'anga na'e 'ikai Ngāue'aki %
Fale	2000	851,000	184,391	666,609	22%	78%
Misini	2002	92,000	3,900	88,100	4%	96%
Naunau 'Ofisi Fo'ou	2003	1,317,600	424,592	893,008	32%	68%
Komipiuta Fo'ou	2004	108,100	50,621	57,479	47%	53%
Me'alele Fo'ou	2005	0	0	0	0%	0%
Naunau Fale	2011	0	81,650	-81650	100%	0%
Fakakātoa		2,368,700	745,154	1,623,546	31%	69%

6 NGAARI 'ISIŪ MOE NGAARI POLE

6.1 NGAARI 'ISIŪ/POLE

- 1) Na'e 'ikai lava ke fakakakato pe fakafonu e ngaari lakanga ne 'atā makatu'unga mei he 'ikai ke ngāue'i kakato e pa'anga ko e \$430,960 pe ko e peseti 'e 5.3% mei he Patiseti Fakafuofua 'o e ta'u 2019/2020.
- 2) Na'e hoko e Koviti-19 ke kaniseli ai e ngaari fefolau'aki fakavaha'apule'anga kihe ngaari fakataha 'o hoko ai ke si'isi'i e ngaari fakamole moe tanaki pa'anga 'a e Patiseti Fakafuofua kihe ngaari fakamole moe pa'anga hū mai kihe ta'u fakapa'anga 2019/2020.
- 3) Tonounou faka-kaungāue makatu'unga mei he 'ikai lava 'o fakakakato pe tapuni e ngaari lakanga 'atā 'e hiva (9).
- 4) 'Oku hā 'i he Lipooti 'A'ahi 'a e 'Atita fika LW14/18/20, 'oku 'iai e kau Minisita moe kau Taki Ngāue malolo he ngaari ta'u kuohili na'e 'ikai ke nau toe fakafoki mai e ngaari naunau 'a e Potungāue tautautefito kihe ngaari naunau faka-'ilekitulonika hange ko e telefoni to'oto'o moe ngaari komipiuta (laptop) hili hono fakamalolo'i kinautolu pe kakato 'enau ta'u ngāue aleapau moe Potungāue.

6.2 NGAARI UESIA MO E FOUNGA KI HONO PULÉ'I E NGAARI UESIA

- 1) Ngaari Tali totongi fakapa'anga: 'Oku ha 'i he Tu'utu'uni Fakapa'anga 2010 'a e founga totonu ke fakahoko e ngāue ko'eni 'aia ko hono lekooti ki he tohi tali totongi pea ke fakahu ki pangike he 'aho kotoa pe ke toki 'atita'i 'e he Potungāue 'Atita. Ko e ngaari tali totongi 'o e ta'u fakapa'anga 2019/2020 na'e 'atita'i 'e he Potungāue 'Atita pea 'omi e fakamatala 'oku totonu mo taau 'o fakatatau ki he Lao kihe Tu'utu'uni Fakapa'anga 2010.
- 2) Ngaari fakamole: Ko hono tā e ngaari vausia pea fakapapau'i 'oku tonu pea fakahu kihe Pule Lahi ke ne fakamo'oni mo sitapa ke toki 'atita 'e he Potungāue 'Atita. Ko e ngaari fakamole 'o e ta'u fakapa'anga 2019/2020 na'e 'atita'i 'e he Potungāue 'Atita pea 'omi e fakamatala 'oku totonu mo taau 'o fakatatau ki he Lao kihe Tu'utu'uni Fakapa'anga 2010.
- 3) Ngaari naunau pe koloa: 'E kamata he 'aho 1 'o Siulai 'i he kamata 'a e ta'u fakapa'anga fo'ou 'a hono lau mo faka'ilonga'i kotoa e ngaari naunau pe koloa 'a e Potungāue pea fakahu ki he tafa'aki 'oku nau tokanga'i e naunau pe koloa ko 'eni kimu'a e 'aho 31 'o Siulai 'o e ta'u fakapa'anga fakatatau kihe tu'utu'uni 'oku ha 'i he Lao kihe Tu'utu'uni Fakapa'anga 2010. Ko e tokotaha ngāue 'oku ne tauhi e ngaari naunau 'a e Potungāue 'e tokanga kihe ngaari naunau koia pea ke ne fua e ngaari fakamole 'e hoko 'o ka maumau e ngaari naunau koia. Ko e ngaari naunau kuo pau ke lekooti ke tonu 'o fakatatau kihe fiema'u 'oku ha 'i he tohi lesisita kihe ngaari naunau.
- 4) Ma'u ngāue 'a e kaungāue moe kau ngāue lau 'aho: Na'e fokotu'u 'e he Potungāue ha misini faka-'ilekitulonika ke lesisita e tuhu e tokotaha ngāue kotoa pe. Ko e lipooti fekau'aki moe ma'u ngāue mo tauhi taimi 'oku ma'u ai pe he taimi koia.

7 NGAARI FAKAMATALA MO NGAARI FIEMA'U FAKALAO

7.1 FAKAMATALA 'A E 'ATITĀ

'I he lipooti 'atitā fika LW14/18/20, 'oku ne fakahā mai ai e ngaari fakamatala faka-'ātita na'e fakahoko he ta'u fakapa'anga 2016/17 kihe ta'u fakapa'anga 2019/2020.

- 1) Tonu pea taau e ngaari fakamatala kihe tali totongi moe ngaari fakamole kihe patiseti fakafuofua kihe ta'u fakapa'anga 2019/2020 pea muimui kihe Lao kihe Tu'utu'uni Fakapa'anga 2010.
- 2) Na'e fakatokanga'i ai 'i he lipooti ko'eni 'a e maumau tu'o ua e me'alele 'a e Minisita pea na'e fai e fokotu'u ke muimui kihe Tu'utu'uni Ngāue kihe Ngaari Ngāue 'a e Pule'anga 2010 konga 2F, fika 12.
- 3) 'Oku fiema'u ke fakapapau'i 'e he va'a lesisita pisinisi 'oku maau e ngaari fakamatala kotoa pe felave'i pea mo ha pisinisi pea faile fakalelei ke malu.
- 4) Ko e ngaari laiseni pisinisi kotoa pe 'oku fakafo'ou kuo pau ke fai e ngāue ki hono fakalelei'i e ngaari fakamatala 'oku tanaki ke muimui kihe ngaari fiema'u kihe lesisita pisinisi.
- 5) Ko e ngāue ki hono tu'uaki e ngaari ngāue lalahi na'e muimui ki he tu'utu'uni kihe ngaari ngāue lalahi.
- 6) Ko e 'atita'i 'o e langa e pack shed 'e toki fai hono fakalelei'i he 'a'ahi hoko 'a e 'atita makatu'unga mei he fiema'u e ngaari fakamatala mei Fale Pa'anga mei he tafa'aki kihe ngaari ngāue lalahi kae toki lava ke fakakakato e 'atita kihe poloseki pack shed 'aia ko e fakakātoa e fakamole ko e \$148,459.

8 FAKAMĀ'OPO'OPO

Ko e ta'u fakapa'anga 2019/2020 na'e lahi 'a e ngaahi pole ki he potungāue 'i he'ene feinga ke fakakakato 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'e ono (6) 'a e potungāue ke tokoni ki hono a'usia 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'a e fonua. Neongo 'a e ngaahi pole fakapolitikale, ngaahi fokotu'utu'u ngāue, fa'unga ngāue mo e ngaahi koloa 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki e ngāue, na'e malava pe ke fakahoko lelei 'a e ngāue 'a e potungāue makatu'unga 'i hono liliu 'a e ngaahi polokalama ngāue mo e fokotu'utu'u 'a e potungāue ke taau mo e fiema'u 'a e taimi. 'I he toe vāofiangē 'a e fengāue'aki mo e sekitoa taautaha mo e ngaahi kupu fekau'aki makehe, na'e malava lelei 'o a'usia 'e he potungāue 'a e ngaahi ngāue lalahi ke tokonia 'a e vīsone fakafonua ke fakalalaka 'a e mo'ui 'a e Tonga. 'A ia na'e kau atu ki heni 'a hono tokonia 'a e sekitoa tau'ataina pe pisinisi 'ikai ke lesisita (MSMEs) 'aki 'a hono to e fokotu'u 'a e ngaahi kulupu sosaieti fetokoni'aki 'i he ngaahi kolo, hiki hake 'a e ngaahi faingamālie fakamāketi ki he koloa hū atu ki tu'apule'anga mei he ngaahi alea pau fefakatau'aki, fakaivia 'a e ngaahi alea mo e fengāue'aki 'a e pule'anga mo e sekitoa taautaha 'i he ngaahi polōseki lalahi, to e fakalelei'i 'a hono fakafaingofua'i 'a e fokotu'u pisinisi 'a e kakai, pea mo hono to e fakalahi 'a e ngaahi polokalama ki hono malu'i 'a e konisīuma.

Ko e ngaahi fakahoko fatongia kotoa pē 'a e potungāue na'e fakahoko'aki 'a e fakakaukau lelei, 'i he mahino 'a e mahu'inga ngaahi fika mo e fakamatala 'oku mo'oni pea falala'anga ki hano fa'u mo fakahoko ha ngaahi tu'utu'uni ngāue. 'Oku mahu'inga 'aupito ki he potungāue 'a e mo'oni mo taimi 'a e ngaahi fakamatala, pea 'oku taukave'i kakato mo ngāue'aki 'a e ngaahi fakamo'oni mei he ngaahi fakamatala 'i he ngaahi tu'utu'uni mo e fakahoko ngāue 'a e potungāue. 'Oku hā lelei 'eni mei he taimi na'e ngāue fakataha ai 'a e potungāue mo Fale Pa'anga ki hono fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e polōseki ki hono tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi na'e uesia 'i he Koviti-19.

Neongo 'a e ngaahi lava me'a na'e a'usia, 'oku mahino'i 'e he potungāue 'oku kei lahi pe 'a e ngaahi ngāue ke fakatupulekina mo fakalelei'i 'a e fakahoko ngāue 'a e potungāue. Neongo 'a e pehē 'oku fe'unga 'a e pa'anga ngāue'aki mo e tokolahi 'o e kau ngāue 'a e potungāue, 'oku fiema'u ke ako'i mo fakataukei'i ma'u pe 'a e kau ngāue ke fakahoko lelei 'a e ngāue pea a'usia ha ola 'oku toe leleiangē pea tupulaki 'i he fa'ahinga 'ātakai pē.

'Oku fakamālō'ia 'e he potungāue 'a e ngaahi kupu fekau'aki kotoa pē 'i he fengāue'aki na'a tau fakahoko ki he vaha'a taimi lipooti ko 'eni, pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei ki ha toe ola 'e leleiangē 'i ta'u fakapa'anga hoko.

FAKALAHĪ 1: NGAAHI LAO 'A E POTUNGĀUE

	Lao	Taumu'a
1.	<ul style="list-style-type: none"> i) Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2002 ii) Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2007 iii) Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2010 iv) Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2012 	Ke fakalao'i 'o e Ngaahi Laiseni Pisinisi 'i Tonga.
	<ul style="list-style-type: none"> i) Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2007 ii) Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2010 iii) Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2012 	Ki hono pule'i mo fakalele 'a e Lao ki he Laiseni 'o e Pisinisi mo e ngaahi Lao (Fakatonutonu).
2.	<ul style="list-style-type: none"> i) Lao ki he Lesisita 'o e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi 2002 ii) Lao (Fakatonutonu) ki he Lesisita 'o e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi 2012 	Ke fakalao'i e Lesisita 'o e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi.
	<ul style="list-style-type: none"> i) Ngaahi Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi 2008 ii) Ngaahi Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Hingoa 'o e Ngaahi Pisinisi 2014 	Ki hono pule'i mo fakalele 'a e Lao ki he lesisita 'o e Hingoa 'o e ngaahi Pisinisi.
3.	<ul style="list-style-type: none"> i) Lao ki he Ngaahi Kautaha 1995 ii) Lao (Fakatonutonu) Fika 1 ki he Ngaahi Kautaha 1999 iii) Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Kautaha 2001 iv) Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Kautaha 2009 	Ke fakalao'i ha fokotu'u ha Kautaha.
	<ul style="list-style-type: none"> i) Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Kautaha 1999 ii) Ngaahi Tu'utu'uni (Veteki) 'o e Ngaahi Kautaha 1999 iii) Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Kautaha 2003 iv) Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Kautaha 2009 v) Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Kautaha 2010 	Lao ki hono fakalele 'o e Ngaahi Kautaha.
4.	<ul style="list-style-type: none"> i) Lao ki he 'Inivesi Muli 2002 ii) Lao (Fakatonutonu) ki he 'Inivesi Muli 	Ki hono faka'ai'ai e kau 'Inivesi Muli pea mo malu'i e kau 'invesitoa 'a Tonga 'i he ngaahi pisinisi 'oku malu'i pe ia ki he kakai Tonga.
	<ul style="list-style-type: none"> i) Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2006 ii) Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 	Ki hono pule'i mo fakalele 'o e Lao ki he 'Inivesi Muli.
5.	<ul style="list-style-type: none"> iii) Lao ki he Malu'i Konisiuma 2000 	Ke malu'i e totonu e konisiuma pea toe fokotu'u 'a e ngaahi fua ke fakalao'i 'a e totongi koloa mo e totongi Ngāue.

Lao		Taumu'a
6.	Lao ki hono Pule'i 'o e Totongi Koloa mo e Totongi Ngāue 1988	Ke fokotu'u ha komiti pule kene fakapapau'i 'a e fua 'o e koloa pea fakalao'i 'a e totongi 'oku 'oange ki he koloa mo e totongi ngāue.
7.	i) Lao ki he Fua Mamafa moe Ngaahi Fua Kehekehe 1988 ii) Lao (Fakatonutonu) ki he Fua Mamafa mo e Ngaahi Fua Kehekehe 1997 iii) Lao (Fakatonutonu) ki he Fua Mamafa mo e Ngaahi Fua Kehekehe 1998	Ke 'i ai ha tu'unga faka'ofu'ofa mo ha me'a ngāue totonu ke fua'aki e koloa 'i he fonua.
8.	Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fakataautaha 1998	Ki he lesisita 'o ha ngaahi sosaieti fakataautaha.
	i) Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Sosaieti Fakataautaha ii) Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Sosaieti Fakataautaha 2010	Ki hono fakalele 'o e Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fakataautaha.
9.	Lao ki he Ngaahi Talasiti Ngāue'ofa 1993	Ke lesisita ai ngaahi Talasiti Ngāue'ofa.
	Ngaahi Tu'utu'uni ki he Talasiti Ngāue'ofa 2010	Ki hono fakalele 'o e Lao ki he Talasiti Ngāue'ofa.
10.	i) Lao ki he Ngaahi Koloa 'a e Ngaahi Ngāue'anga 1994 ii) Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Koloa 'a e Ngaahi Ngāue'anga 1999 iii) Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Koloa 'a e Ngaahi Ngāue'anga 2002 iv) Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Koloa 'a e Ngaahi Ngāue'anga 2009	Ke malu'i 'a e ngaahi koloa 'a e ngāue'anga, hingoa, ngaahi faka'ilonga mo e ngaahi faka'ilonga fefakatau'aki.
	i) Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Koloa 'a e Ngaahi Kautaha 2000 ii) Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Koloa 'a e Ngaahi Kautaha 2010	Ki hono pule'i ngaahi koloa 'a e ngāue'anga, hingoa, ngaahi faka'ilonga mo e ngaahi faka'ilonga fefakatau'aki.
11.	Lao ki he Totonu 'o e Hiki Tatau 2002	Ke malu'i ai ngaahi ngāue fakahiva, maau mo tukufakaholo.
12.	Lao ki hono Malu'i Ngaahi Faka'ilonga Fakasiokalafi 2002	Ke malu'i ha fa'ahinga koloa makehe 'oku tu'unga ma'olunga pea 'oku mahu'inga 'a e feitu'u na'e ngaahi pe 'oku ne fakafongonga'i mo e anga hono tupu'anga.
	Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Malu'i Ngaahi Faka'ilonga Fakasiokalafi 2008	Ki hono pule'i mo fakalele 'o e Lao ki hono Malu'i Ngaahi Faka'ilonga Fakasiokalafi.
13.	Lao ki hono Malu'i 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u (Ngaahi Topokalafi) 'o e Ngaahi Tefito'i Seketi 2009	Ki hono malu'i 'o e palani 'oku 'i he konga lalahi 'e tolu, feitu'u 'o e 'ilekitulonika mo hono ngaahi kongokonga 'oku fa'u'aki.

	Lao	Taumu'a
	Ngaahi Tu'utu'uni ki he Malu'i 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u (Ngaahi Topokalafi) 'o e Ngaahi Tefito'I Seketi 2009	Ke fakalele fakalao 'a hono Malu'i 'o e fokotu'utu'u tisaini (Topographies) 'o hono fakatahataha'i 'o e ngaahi seketi.
14.	Lao ki hono Malu'i mei he Fe'auhi Ta'etotonu 2002	Ke malu'i 'a e koloa na'e fakatupu 'e he Ilo-me'a-Fakatupu-Koloa mo hano hiki tatau mei he kau fe'au'auhi he pisinisi.
15.	i) Lao ki he Ngaahi Malu'i Koloa Taautaha 2010 ii) Lao (Fakatonutonu) ki he Malu'i Koloa Taautaha 2012	Ko e faka'ai'ai 'a e fefakatau'aki 'aki hono tokoni'i 'a e pisinisi mo e fakamo'ua 'aki ha ngaahi tu'utu'uni 'i he 'ave ha koloa 'a ha taha ko e malu'i pe ko ha natula tatau mo ia.
	Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Malu'i Koloa Taautaha 2011	Lao ki hono pule'i mo fakalele 'o e Ngaahi Malu'i Koloa Taautaha.
16.	Lao (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki 1988	Ke fakalao'i hono fakalele e ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki 'i Tonga.
17.	Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki	Lao ke pule'i mo fakalele'aki e Ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki.

FAKALAHĪ 2: KAU NGĀUE TU'UMA'U 'I SUNE 2020

	Name	Post Title	Division	Gender	Qualifications	Effective Date
1	Kalolaine Kolotia Fotu	Deputy Secretary	Labour	F	Bachelor of Arts ,USP (Fiji)	31 March 2004
2	Pauline Siasau	Director of Trade	Trade & Investment	F	MBA, USP (Fiji)	31 March 2004
3	Sandradee Fifita	Director for Consumer Affairs	Consumer Protection & Fair-Trade	F	BA Tourism & Public Sector Management, USP (Fiji), Diploma in Business, Wellington Polytechnic, (NZ), MBA, USP (Fiji)	19 May 1993
4	Tevita Kingdon Lautaha	Deputy CEO	Business Support	M	BSc (Fiji)	25 August 2004 / 2 July 2019
5	Lorraine Ma'u Paasi Kauhenga	Deputy Secretary	Policy & Planning	F	Master of Business Administration, USP (Fiji); Bachelor of Commerce, University of Otago (NZ)	29 November 2019
6	Daniel Savia 'Atuekaho	Principal Trade Officer	Trade & Investment	M	Bachelor of Science (USP)	9 September 2003 / 8 August 2017
7	Fielea Schaumkel	Principal Assistant Secretary	Corporate Services	F	BCom (Mgmt. & IS) (USP, Fiji)	7 January 2013 / 17 April 2018
8	Fololenitina Kivalu 'Asau	Principal Policy Analyst	Policy & Planning	F	Master of Public Policy (Victoria University of Wellington)	28 June 2010 / 9 March 2018
9	Makafalani Taulangovaka	Senior System Analyst	Corporate Services	M	BA (CS/IS) (USP, Fiji)	3 January 2012 / 1 July 2019
10	Poinisetia Fifita Paongo	Principal Assistant Registrar	Business Registries & Intellectual Property	F	Bachelor of Arts (USP, Fiji)	23 September 2002 / 14 October 2016
11	Sione Faleafa	Principal Labour Officer	Labour	M	Bachelor of Applied Business Studies, (Whitireia Community Polytechnic)	31 October 2017
12	Uluakimano Pau'u	Principal Assistant Registrar	Business Registries &	M	Master of Intellectual Property Law (Queensland University of Technology)	20 February 2008 / 27 June 2013

Name	Post Title	Division	Gender	Qualifications	Effective Date	
		Intellectual Property				
13	Latu Palu	Principal Assistant Registrar	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Associates of Art ('Atenisi University), Bachelor of Arts in Politics & History (University of Auckland)</i>	23 March 2020
14	Peni Tupou Lakai	Principal Assistant Secretary	Business Support	M	<i>Master of Cyber-crime, CUP</i>	18 March 2020
15	Edwina Tangitau	Senior Price Control Officer	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>BCom (Economics) (University of Otago (NZ))</i>	25 July 2014
16	Esterlina 'Alipate	Senior Assistant Secretary	Trade & Investment	F	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	27 January 2012 / 11 January 2016
17	Eva 'i Mahina Pele Liava'a	Senior Assistant Secretary	Policy & Planning	F	<i>Bachelor of Commerce and Administration (USP)</i>	5 August 2008 / 29 February 2012
18	Faleola Mafi	Senior Policy Analyst	Trade & Investment	F	<i>Postgraduate Diploma in Commerce, University of Otago, NZ; Bachelor of Commerce (USP)</i>	4 January 2013 / 16 May 2016
19	Ilaisaane Tu'itupou	Senior Business Development Officer	Business Support	F	<i>Bachelor of Applied Business Studies (Whitireia Community Polytechnic)</i>	29 October 2015
20	Kingisiliti Vunipola	Principal Accountant	Corporate Services	M	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	16 December 2013 / 1 July 2019
21	Sikiniti Ueleni	Senior Assistant Secretary	Business Registries & Intellectual Property	F	<i>Dip. InfoTech (Tonga)</i>	22 December 2003 / 20 November 2017
22	Melenaite Le'ota	Senior Assistant Secretary	Corporate Service	F	<i>MBA. (USP/Tonga)</i>	3 June 2017 (assumed duty 19 June 2017) / 29 June 2020 (assumed duty 13 July 2019)
23	Felemi Ika	Policy Analyst	Policy & Planning	M	<i>BA (Geo & Tourism) (USP (Fiji))</i>	26 May 2015

Name	Post Title	Division	Gender	Qualifications	Effective Date	
24	Mateaki Loloa	Senior Assistant Secretary	Policy & Planning	F	<i>B. Com (Mgmt. & Public Admin/Economics) (USP (Fiji))</i>	<i>3 April 2018</i>
25	Siaosi Hakeai	Senior Inspectorate Officer	Enforcement & Compliance	M	<i>Diploma in Accounting Studies (TIHE)</i>	<i>19 June 1986 / 27 June 2013</i>
26	Sione Musika Lautaha	Senior Promotion Officer	Business Registries & Intellectual Property	M	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>30 August 2017</i>
27	Tanginitopa Tu'ifua	Senior Assistant Secretary	Labour	F	<i>Bachelor of Applied Business Studies (Whitireia Community Polytechnic)</i>	<i>26 May 2008 / 29 February 2012</i>
28	Usaia Mohulamu Lolomana'ia	Senior Labour Officer	Labour	M	<i>BA, USP</i>	<i>4 June 2019</i>
29	Losalio Lakalaka	Senior Accountant	Corporate Services	F	<i>Dip (Account.) (TTI (Tonga))</i>	<i>9 July 2015 / 3 March 2020</i>
30	Ana 'Alamoti	Assistant Secretary	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Bachelor of International Business, AIS St. Helen, NZ</i>	<i>24 October 2016</i>
31	Tevita Paasi Tukunga	Investment Officer	Business Support	M	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>27 June 2019</i>
32	Ana Kata Mahe	Assistant Secretary	Business Support	F	<i>Bachelor of Commerce majoring in Accounting, USP</i>	<i>9 January 2019</i>
33	Fofonga-Ola-'I-Loma-'Anisi	Trade Officer	Trade & Investment	F	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>22 February 2018</i>
34	Ilaisaane Mila	Tourist Officer	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>22 November 2016</i>
35	Ilisapeti 'Otuafi	Assistant Registrar	Business Registries & Intellectual Property	F	<i>Certificate on Information Technology III & Certificate of Completion from the Adelaide Institute of TAFE, Australia</i>	<i>7 March 2000 / 2 March 2014</i>

Name	Post Title	Division	Gender	Qualifications	Effective Date	
36	Mele 'Iolane Mavaetangi 'i Havila Fonua	Consumer Awareness & Education Officer	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Bachelor of Commerce</i>	<i>1 July 2019</i>
37	Mele Muimui Tovi Kava	Inspector of Weights, Measures & Price	Consumer Protection & Fair-Trade	F	<i>Post graduate Diploma in Business Administration</i>	<i>9 June 2017</i>
38	Mele'ana Tau'aika Afemui	Assistant Secretary	Labour	F	<i>Bachelor of Commerce, USP</i>	<i>27 May 2019</i>
39	Ofa Puloka	Assistant Registrar	Effective Labour	M	<i>Dip (IT), TTI (Tonga)</i>	<i>22 May 2015</i>
40	Penisimani Fa'oliu	Personal Assistant	Senior Management	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>15 January 2018</i>
41	Salote Hoponoa	Assistant Secretary	Business Registries & Intellectual Property	F	<i>B. (Tourism Mgmt.) (Beijing International Studies University (China))</i>	<i>6 July 2015</i>
42	Seini Fakatou Tu'ivai	Assistant Secretary	Business Registries & Intellectual Property	F	<i>Bachelor of Applied Business Studies (Whitireia Community Polytechnic)</i>	<i>14 August 2017</i>
43	Aisake Fifita	Assistant Secretary	Consumer Protection & Fair-Trade	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>1 July 1993 / 18 September 2014 / 3 March 2020</i>
44	Tomasi Po'uhila	Inspector of Weights, Measures & Price	Business Registries & Intellectual Property	M	<i>Diploma in Accounting Studies (TIHE)</i>	<i>24 March 1993 / 27 June 2013</i>
45	Amanaki Tu'itupou	Senior Credit Union Officer	Business Support & Investment	M	<i>Certificate in Accounting Studies (TIHE)</i>	<i>27 May 2002 / 3 February 2014</i>
46	Aminiasi Hoa	Plumber/Carpenter	Business Registries & Intellectual Property	M	<i>Secondary School Certificate</i>	<i>24 August 1988</i>

	Name	Post Title	Division	Gender	Qualifications	Effective Date
47	Ana Kakala Fetu'u'aho	Research & Statistical Assistant	Consumer Protection & Fair-Trade	F	Secondary School Certificate	11 December 1991 / 11 November 1998
48	Anaseini Tautuiaki	Computer Operator Grade 1	Corporate Services	F	Diploma in IT(TIHE)	6 May 1999 / 10 June 2011
49	Isime'eli Finau	Senior Co-operative Officer	Business Support & Investment	M	Secondary School Certificate	4 October 1991 / 25 June 1999
50	Vaiolupe Tu'avao Finau	Senior Research Officer	Labour	F	Diploma in Accounting Studies (TIHE)	15 July 2019
51	Lolina Kaufusi Tonga	Revenue Statistical Officer	Vava'u	F	Secondary School Certificate	24 February 1988 / 5 August 1999
52	Maile Fa'ase'e	Revenue Statistical Officer	Business Support & Investment	M	Secondary School Certificate	8 September 1983 / 2 July 2000
53	Malia Koletu Kolofo'ou	Computer Operator Grade 1	Consumer Protection & Fair-Trade	F	Diploma (St Joseph's Business College)	23 November 1998 / 3 February 2014
54	Samiuela Veleika	Assistant Tourist Officer	Consumer Protection & Fair-Trade	M	Secondary School Certificate	7 April 2003
55	Sesilia 'Otuvai	Senior Executive Officer	Senior Management	F	Diploma in Technology Studies	14 October 1986 / 6 July 2015
56	Setefano Fifita	Clerk Class 1	Policy & Partnership	M	Secondary School Certificate	20 August 1990 / 25 June 2010
57	Kato Kakala Langi	Registry Clerk	Corporate Services	F	Secondary School Certificate	7 April 2003 / 12 September 2014
58	Losana To'ia Timani	Computer Operator Grade 1	Business Registries	F	Diploma in Secretariat Studies, St. Joseph's Business College	1 July 2002 / 1 September 2014
59	Lose Pongilau Tonga	Business Registry Officer	Business Registries	F	Diploma in Secretariat Studies, St. Joseph's Business College	16 April 2003 / 22 May 2015
60	Sione Paletu'a	Price Control Officer	Ha'apai	M	Diploma in Tropical Agriculture and Business, Hango Agricultural College	23 June 2008 / 27 June 2013

	Name	Post Title	Division	Gender	Qualifications	Effective Date
61	Fulila Tangata'iloa	Computer Operator Grade 3	Corporate Services	F	Secondary School Certificate	26 April 1989 / 1 July 2000
62	Haitelenisia Pongi	Computer Operator Grade 3	Corporate Services	F	Secondary School Certificate	26 April 1989 / 1 July 2000
63	Kitiosi Tupou	Assistant Security Officer	Corporate Services	M	Secondary School Certificate	24 November 2003 / 3 May 2005
64	Lavinia Finau Kaufononga	Computer Operator Grade 3	Corporate Services	F	Secondary School Certificate	10 February 1999 / 15 April 2004
65	Titali Kolomalua	Sub-Inspector of Weight, Measures & Price	Vava'u	M	Secondary School Certificate	30 May 2005 / 1 July 2015
66	Tofa Faletau Finau	Computer Operator Grade 3	Vava'u	F	Secondary School Certificate	27 July 1988 / 25 June 1999
67	Va'epopua Fotofili Talia'uli	Computer Operator Grade 3	Business Registries	F	Secondary School Certificate	16 February 1993 / 7 January 2000
68	'Alo'isia Fakaanga	Assistant Price Inspector	Consumer Protection & Fair-Trade	F	Secondary School Certificate	22 May 1996
69	Corrie Kimberly Lavemaau	Statistical Assistant	Corporate Services	F	Secondary School Certificate	17 June 2019
70	Kevin Lavemaau	Industrial Assistant	Vava'u	M	Secondary School Certificate	7 August 2008 / 27 June 2013
71	Lesieli Fonua Valevale	Labour Information Officer	Labour	F	Secondary School Certificate	4 January 2016
72	Sisilia Taufu'i Tuai	Senior Cooperative Assistant	Eua	F	Secondary School Certificate	19 January 1994 / 24 January 1994
73	Fe'iloakitau Moala	VIP Driver	Corporate Services	M	Reached Secondary Level	19 July 2011 / 15 June 2015
74	Halatoa Tu'uholoaki	VIP Driver	Vava'u	M	Reached Secondary Level	4 August 2017
75	Maka Havili	VIP Driver	Corporate Services	M	Reached Secondary Level	1 October 2002 / 7 October 2005
76	Meleane Manu Tonga	Computer Assistant	Vava'u	F	Certificate in Computer and Secretarial Study, St. Joseph Business College	30 July 2004 / 17 September 2007
77	Meleane Manu Tonga	Assistant Price Inspector	Vava'u	F	Certificate in Computer and Secretarial Study, St. Joseph Business College	3 March 2020

	Name	Post Title	Division	Gender	Qualifications	Effective Date
78	Velonika Moniati	Statistical Clerk Grade 2	Business Support & Investment	F	<i>Cert. Tourism (NZ)</i>	<i>13 March 2002</i>
79	Moala Siakumi Tonga	Driver	Ha'apai	M	<i>Reached Secondary Level</i>	<i>2 June 2003</i>
80	Samisoni Talau	Driver	Corporate Services	M	<i>Reached Secondary Level</i>	<i>5 September 2018</i>
81	Tu'ifonualava 'One'one	Driver	Corporate Services	M	<i>Reached Secondary Level</i>	<i>2 February 2018</i>
82	Uate Taufu Toutai Moimoi	Driver	Corporate Services	M	<i>Reached Secondary Level</i>	<i>6 September 2019</i>
83	Ofakitonga F. Lokotui	Gardener	Corporate Services	M	<i>Reached Secondary Level</i>	<i>2 February 2018</i>
84	Sela Tei	Cleaner	Corporate Services	F	<i>Reached Secondary Level</i>	<i>2 February 2018</i>
85	Talaiasi Taulango	Gardener	Corporate Services	M	<i>Reached Secondary Level</i>	<i>1 July 2019</i>

FAKALAHĪ 3: KAU NGĀUE LAU 'AHO 'I SUNE 2020

Name	Post Title	Division	Gender	Qualifications	Effective Date	
1	Tevita Faletau	Cooperative Assistant Officer	Business Support	M	Secondary School Certificate	1 July 2019
2	Ika 'Aluesi	Assistant Cooperative Officer	Business Support	M	Secondary School Certificate	1 July 2019
3	Manuopaea Faitangane	Driver	Corporate Services	M	Reached Secondary Level	10 October 2019
4	Lisa Fisilau	Credit Union Officer / Personal Assistant to CEO	Corporate Services	F	Diploma in Tourism (Tonga Institute of Higher Education)	6 May 2019 / May 2020
5	Talita Fauonuku	Administration Officer	Corporate Services	F	Diploma in Information Technology (Tupou Tertiary Institute)	25 June 2019
6	Heleni Patolo	Revenue Accounting Officer	Corporate Services	F	Diploma in Accounting (Tong Institute of Higher Education)	10 June 2019
7	Latu'otusia Faupula	Human Resource Assistant	Labour	F	Secondary School Certificate (1 course left to complete Bachelor degree from USP)	24 April 2019
8	Ma'ata Tupou'ata	Price Control Assistant	Consumer Protection & Fair-Trade	F	Secondary School Certificate – Form 7, LHS	16 April 2019
9	Mele Tatafu	Assistant Inspectorate Officer	Consumer Protection & Fair-Trade	F	Secondary School Certificate - Form 6, LHS	12 February 2019
10	Sione Halauafu	Cooperative Assistant Officer	Business Registry & Intellectual Property	M	Secondary School Certificate – Form 6, TCT	2 April 2019
11	Sione Mohetau	Cooperative Officer	Business Support	M	Secondary School Certificate – Form 7, LHS	17 June 2019
12	Kristy Tongia	System Support Officer	Business Support	F	Secondary School Certificate – Form 7, THS	27 February 2019
13	Kathleen Walters	System Support Officer	Trade & Investment	F	Bachelor in Information System (BYU, Hawaii)	1 March 2019

	Name	Post Title	Division	Gender	Qualifications	Effective Date
14	Siupeli Paongo	Statistical Assistant Officer	Trade & Investment	F	Diploma in Computer Science & Information System	22 April 2019
15	'Ilisapesi Ve'ehala	Assistant Investment Officer	Trade & Investment	F	Secondary School Certificate	9 March 2020

FAKALAHĪ 4: NGAĀHI LAKANGA 'ATĀ 'I SUNE 2020

	Post Title	Division	Qualifications Required
1	Deputy CEO	Corporate Services	<ul style="list-style-type: none"> Relevant postgraduate (Level 8 TNQAB framework: Postgraduate Diploma or BA with honours + 4 years w/experience; Master degree with 3 years w/experience; PHD with 1-year experience) or Specialist qualification + 4 years' experience in similar role Relevant degree + 5 years in a similar role or 10 years' relevant work experience Current TPS employee with 8 years' experience in a similar role
2	Deputy Registrar	Business Registry & Intellectual Property	<ul style="list-style-type: none"> Relevant postgraduate (Level 8 TNQAB framework: Postgraduate Diploma or BA with honours + 4 years w/experience; Master degree with 3 years w/experience; PHD with 1-year experience) or Specialist qualification + 4 years' experience in similar role Relevant degree + 5 years in a similar role or 10 years' relevant work experience Current TPS employee with 8 years' experience in a similar role
3	Senior Inspectorate Officer	Business Registry & Intellectual Property	<ul style="list-style-type: none"> Postgraduate qualification (TNQAB framework Level 8 & up) + up to 1 year of relevant experience Relevant degree + 1 year in a similar role, or 3 years' relevant work experience Relevant diploma + 3 years in a similar role, or 8 years' relevant work experience Current TPS employee with 5 years' experience in a similar role
4	Accountant	Corporate Services	<ul style="list-style-type: none"> Relevant degree + up to 3 years' work experience Relevant diploma + 3 years' relevant work experience Relevant certificate/trade/technical qualification + 5 years' experience in a similar role Current TPS employee with 5 years' experience in a similar role
5	Inspector of Weights & Measures	Consumer Protection & Fair-Trade	<ul style="list-style-type: none"> Relevant Diploma Level 5/6 TNQAB framework + up to 3 years' relevant work experience Relevant certificate level 4/trade/technical qualification + 3 years' relevant work experience Current TPS employee with 5 years' experience in a similar role
6	Computer Assistant	Business Registry & Intellectual Property	<ul style="list-style-type: none"> Form 7 or equivalent of Certificate level 3 Form 6 PSSC or equivalent of Certificate level 2 + 1-year w/experience Current TPS employee with 5 years' experience in a similar role
7	Statistical Assistant	Business Registry & Intellectual Property	<ul style="list-style-type: none"> Certificate level 4 Form 7 or equivalent of Certificate level 3 + 2 years' work experience Form 6 PSSC or equivalent of Certificate level 2 + 4 years' work experience Current TPS employee with 5 years' experience in a similar role